

Т.Б. ТАГАРОВА

БОЛБОСОРОНГИ ХЭЛЭЛГЫН ЭХИН ШАТА

Студентнэрэй хэрэглэхэ һуралсалай ном

Эрхүү

Рецензент

Учебное пособие предназначено для студентов бурятского филологического отделения и состоит из двух частей. В первой части даются сведения о функциональных стилях бурятского языка, об основах культуры бурятской речи, даётся характеристика требуемых в общении таких качеств речи как логичность, точность, чистота, выразительность, правильность. Во второй части даются вопросы, практические упражнения в помощь развитию речи и основная литература.

Энэ һуралсалай ном болбосоронги хэлэлгэ хүгжүүлгын эхин шата гээшэ ямар эрилтэ табинаб гэжэ харуулха зорилготой бүтээгдэбэ. Нэгэдэхи хубидань буряад хэлэн манай ажаябуулгада ямар янзын үүргэ дүүргэнэб, ямар стильнүүд, ямар янзын хэлэлгын арганууд элдэб ушарта хэрэглэгдэнэб гэжэ элирхэйлэгдэнэ. Тиихэдээ эндэ хэлэ найруулгын гол шухала дүримүүдые тон нарыар сахихада, хэлэлгэ зүйтэй, уран хурса, тодо, сэбэр, зүб байдалтай болохо ёһотой гэжэ баримталагдана. Хоёрдохи хуби соонь хэлэлгэ болбосоруулха зорилготой практическа хэшээлнүүд үгтэнэ. Эндэ байһан даабаринуудые гүйсэдхэхын түлөө ба асуудалнуудта харюусахын тула буряад эрдэмтэдэй үгтэнэн хүдэлмэринүүд шудалагдаха ёһотой.

Буряад хэлэ бэшэгэй таһагай оюутанарта энэ ном дурадхагдана.

Оршол

Сагай ошохо бүри буряад арадай хэлэнэй, хэлэлгын байдал улам саашаа хүгжэхэ, халбарха ёһотой гэжэ һанан, түрэл хэлэндээ нарин нягтаар бидэ хандаха уялгатайбди. Түрэл хэлэн гээшэ ямаршые үндэһэ яһатанай гол шухала баялигынь, элитэ тэмдэг шанарынь болоно бшуу. Хэлээ алдабал, бүхы соёл культура, эртын урданай түүхэтэй, абари заншалтай арад зоной һэшхэл гээгдэһэнтэй адли гэжэ һанахаар.

Юуб гэхэдэ, түрэл хэлэн дээрээ хамаг буряадайнгаа һайхан заншал, мэдэрэл, байдал, түүхэ, арадай аман зохёол, литература, искусство г.м. бээлүүлжэ, тэмдэглэжэ, ном болгожо, хэр саһаа хадагалаад, ерээдүйн үеын түрэл зондоо, хүн түрэлхитэндэ уг залгалан дамжуулжа, энэ үнэтэ хамаг юумее мүнхэрүүлнэбди. Түрэл хэлэн дээрээ хоорондоо харилсаа, хэлсээ бээлүүлнэбди, тиихэдээ хэлээ элдэб янзаар элдэб байдал, болзоо анхаралдаа абажа найруулнабди.

Иимэ ушарһаа хэлэлгын сэбэр, баян, болбосоронги байдал гээшэ ехэ удха шанартай юм. Болбосоронги хэлэлгэтэй хүн ярилсалгын байдалда таарамаар хэлээ найруулха шадалтай болоно бшуу. Жэшэнь, ажал дээрээ суглаанда, юрэ гэр бүлэ соогоо, нүхэдтээ уулзахадаа гү, али ямар нэгэн зохёол бэшэхэдэ гү, өөрынгөө ямар нэгэ зорилго бээлүүлхын түлөө хэлэлгээ ондо ондоогоор зохёохо баатай болоно. Бэе бээе һайн ойлголсохын тула зүб, тодо, уран хурса г.м. шанартай хэлэлгэ хэрэгтэй болоно.

Болбосоронги хэлэ найруулга гээшэ хэлэлгын харилсалгын шанарнуудай хабсарал гү, али системэ, тэрээн тухай һургаал болоно. Энээн дээрэһэ энэ халбариин үзэхэ юумэн хадаа харилсаа бээлүүлгын хэлэлгын байгуулга юм. Тиихэдээ энэ эрдэмэй халбари хэлэ шэнжэлгэ, психологи, логики, эстетикэ, социологи, педагогико гэжэ эрдэмүүдтэ түшэнэ. Илангаяа хэлэ найруулга стилистикэтэй нягта холбоотой.

Буряад хэлэлгы болбосоруулгада олон эрдэмтэд ехэхэн хубитаяа оруулалсаһан гээшэ. Энэ хадаа зүб үгүүлгэдэ зорюулһан ном бэшэһэн Э.Р.Раднаев, синонимууд тухай бэшэһэн Н.Б.Дугаров, буряад хэлэнэй стилистическэ баялиг тухай ном гаргаһан Л.Д.Шагдаров, «Уран үгэ тухай» бэшэһэн Ч.Н.Г.Генинов, буряад хэлэнэй интонацида яажа һураха тухай бэшэһэн Б.Батоев, буряад хэлэнэй грамматикаар ном гаргаһан Д.Н.Доржиев, Ц.Ж.Цыдыпов, Б.Ц.Цыдендамбаев, Т.А.Бертагаев, У.-Ж.Ш.Дондуков. Фразеологи шэнжэлэгшэ Ш.-Н.Р.Цыденжапов, нютаг хэлэнэй баялигы шэнжэлэгшэд Э.Р.Раднаев, В.И.Рассадин, И.Д.Бураев, Ц.Б.Будаев, Б.Ж.Будаев г.м. ехэ удха шанартай хүдэлмэри хэһэн байна.

Буряад хэлэнэй стильнүүды шэнжэлээд, һонирхолтой статьянууды Т.М.Дугаржапова, А.Н.Содномов, Д.Д.Санжина г.м. толилоо. Арадай аман зохёолнуудай хэлэ шэнжэлгэдэ энэ зуун жэлэй эхинэй эрдэмтэд А.Д.Руднев, Ц.Жамцарано, мүнөө үеын эрдэмтэд С.Ш.Чагдуров, Н.О.Шаракшинова,

С.Д.Бабуев болон бусад ехэ удха шанартай хүдэлмэри хэһэн, сэгнэшэгүй ехэ үүргэ дүүргэһэн байнад.

Хэлэлгэ гээшэ хэлэнэй дүримүүдээр байгуулагдаһаншье хаа, **хэлэн** гэжэ ойлгосотой тон адли бэшэ юм. Юуб гэхэдэ, хэлэжэ байһан хүн хэлэнэй единицэнүүдһээ хэрэгтэй гү, али таараха али нэгыень шэлэдэг бшуу. Хэдышье аман хэлэлгэдэ эдэ единицэнүүд дабтагдаашье хаа, ушар бүхэндэ ондо ондоогоор холбогдоно, автор бүхэн өөрсэ янзаар үгэ, холбуулалнуудые, мэдүүлэлнүүдые хэрэглэнэ, энэ илгарал мүн стильһээ баһа дулдыдадаг. Хэлэнэй единицэнүүд хэлэлгэ соо ороходоо, хубилжа болодог (метафора, метоними г.м.), муушааһан удхатай үгэ хайшааһан удхатайгаар хэрэглэгдэдэг, жэшээн, «шолмохон», «мухаа», «адислаха» г.м. Тиин хэлэн хадаа тогтомол тэмдэгтэй (кодифицированнэ), нормотой (дүримтэй) харилсаанай зэбсэг; харин хэлэ найруулга гү, али **хэлэлгэ** гээшэ ямар нэгэ зорилгодо тааруулжа, хэлэнэй ёһо гуримаар хэлэнэй единицэнүүдые эмхидхэлгэ болоно гэжэ тобшолоё.

Хэлэнэй баян, хүгжэнги байха бүри хэлэлгэ улам бүри олон вариантуудтай байха аргатай. Болбосоронги хэлэлгэ эрхим шанартай байха: зүб, тодо, баян, уран хурса, нарин нягта, зүйтэй.

Хэлэнэй нормо эбдээгүй хаа, ехэнхидэ хэлэлгэ зүйтэй гэжэ тоологдоно. Национальна хэлэнэй нормые литература бэхижүүлдэг ба бээлүүлдэг бшуу. Нормо хэлэниие нэгэдхэнэ, жэгдэрүүлнэ гээшэ.

Иигэжэ болохо, иигэжэ болохогүй гэжэ нормо хэлэгшэд, уншагшадта заажа үгэдэг. Литература, эрдэм наука, хургуули г.м. энээниие бэхижүүлнэ. Бэе бээе хайн ойлгохын тула зон хэлэнэй нэгэ вариантые шэлэн абана. Зорилгодо таарамжатай хэлэ найруулга хүнэй мэдэрэлһээ дулдыдажа, субъективнэ зүйл болоно, харин нормо хадаа объективнэ, хубилжа байдаггүй зүйл гээшэ.

Хүнэй элдэб хэрэгтэ, ажаябуулгада хэлэлгэ өөрсэ арга маягтай байдаг. Энээниие **стиль** гэдэг. Буряад хэлэндэ уран хайханай, эрдэм һуралсалай, ниитлэл публицистическэ, яряанай стильнүүд илгарна, гэжэ профессор Л.Д.Шагдаров баримталһан юм. Хэрэг ябуулгын стиль хадаа ехэ хүгжэнги бэшэ байна, анхан хуушан монгол бэшэг дээрэ дэлгэрһэн аад, мүнөө сагта гансал һониной хуудаһануудта бээлүүлэгдэнэ гэжэ ханахаар агша. Албан газарта ажал ябуулагшад энэ хэлэлгын онсо аргуудые яряандаа хэрэглэжэ хэрэгээ бүтээдэгшье хаа, энэ талань шэнжэлэгдээдүй юм ааб даа. Тиигэбэшье саашадаа энэ стилиин онсо талануудые хаража үзэхэбди.

Буряад хэлэнэй стильнүүд, тэдэнэй илгарал

Ниитын ажабайдалда боложо байһан элдэб үйлэ ушарлалда элдэб зорилгоор хэрэгсээгдэдэг литературна хэлэнэй янзануудые литературна хэлэнэй стильнүүд гэдэг.

Академик В.В. Виноградов яряанай стиль харилсахын тула, научна бэ хэрэг ябуулгын стиль мэдээсэлгын түлөө, уран найханай ба публицистическэ – хүндэ нүлөө үгэхын, сэдхэл хүдэлгэхын түлөө хэрэглэдэг гэжэ тэмдэглэһэн байна (В.В.Виноградов. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. – 1955. - № 1.).

Ород хэлэ шэнжэлгэдэ хэлэ болбосоролгоор нилээд олон хүдэлмэринүүд хэблэгдэһэн гээшэ. Хэлэ бэшэгэй таагагта хуража байһан оюутанарай шудалха хүдэлмэринүүдэй авторнуудые нэрлэбэл, иимэ: Б.Г.Головин, Д.Э.Розенталь, И.Б.Голуб, Т.Г.Винокур, М.Н.Кожина, Б.А.Ларин болон бусад.

Яряанһаа бусад стильнүүд гол түлэб бэшэмэл түхэлтэй, номой гэжэ нэрлэгдэнэ, эдэ анхан бэлдэгдэһэн хэлэлгэ болоно. Харин яряанай шэнжэнь – диалогическа, хашалагүй, хүндэ хандаһан аман хэлэлгэ. Мүн дутуу, тодорхойлогдохон, таахалданги, шууд сэхэ бэшэ, эмоциональна сэгнэлтэ, сэдхэлэй хүдэлэсэ харуулһан хэлэлгэ яряанай шэнжэнь болоно.

Үгэ болон мэдүүлэлнүүдые шэлэжэ, зүбөөр хэлэхэ, бэшэхэ тухай хургаалые стилистикэ гэдэг.

Хэлэн найруулгаараа дотороо илгаатай юм. Юрэ хоорондоо хөөрэлдэхэдөө, олоной урда үгэ хэлэхэдээ, научна хүдэлмэри бэшэхэдээ, уран зохёол найруулхадаа, хэрэг данса хүтэлхэдөө ондо ондоогоор хэлэнэбди, бэшэнэбди. Тиимэһээ хэлэнэй янзануудые гү, али стильнүүдые яряанай, олониитэдэ хандаһан гү, али публицистическэ, хэрэг ябуулгын, эрдэм хуралсалай, уран найханай гэжэ илгаруулнабди.

Яряанай стиль

Яряанай стиль гэжэ хүнүүдэй хоорондоо юрэ хөөрэлдэдэгые хэлэнэ. Энэ-эндэ багшын хурагшадта ном заадаг, диктор, артистнуудай, лекторнүүдэй хэрэглэдэг бэшэмэл ба аман түхэлнүүдтэй литературна хэлые мүн боро яряанда хэрэглэдэг аман түхэлтэй хэлэлгые оруулна.

Литературна яряанай хэлэнэй бүрилдэлгэдэ хориин болон бусад нютаг хэлэнүүдэй зүйлнүүд, гадна бусад стильнүүдэй зүйлнүүд хабаадана. Аман хөөрэлдөөндэ боро яряанай үгэнүүдые, богонихон мэдүүлэлнүүдые хэрэглэхэһээ гадна, интонацинь онсо илгаатай байдаг. Энэ янзын хэлэлгэ үшөөл хүгжэһөөр байна. Нормонь тон хүсэд тогтоодүй дээрэһээ нютаг үгэнүүд олоор дайралдадаг гээшэ. Теэд, нүгөө талаһаа нютаг үгэнүүд бүхы арадаймнай хэлэнэй баялигын болоно бшуу.

Яряанай хэлэн хүнэй социальна байдалһаа, ажалһаань, наһанһаань, хургуулиһаань дулдыдадаг юм. Элдэб мэргэжэлтэдшье нэгэ жаахан онсо илгаатайгаар хөөрэлдэжэ байгша.

Фонетикын талаһаа онсо шэнжэнүүдын иимэ: абяанууд тон тодоор үгүүлэгдэдэггүй, зарим шанараа гээдэг гү, али хубилгадаг (ассимиляци), үгын дунда унашадаг, жэшээн: «Хардаа, үзлээ һонёор хөөрнэ. Ошыштаа тиишээ! », «Огто юуш мэдкүй лаад, мөөржэ халхагүй...» г.м.

Аман хэлэлгэдэ интонаци ехэ удха шанартай гэжэ иимэ жэшээ дээрэһээ хая: *үбһэн* гэжэ сэхэ удхатай үгэ бултанда мэдээжэ юумые нэрлэнэ, харин заримдаа үгэнүүд юумые тодо бэшээр, далда удхатайгаар хүнэй сэдхэлэй байдалые элирүүлжэ, нэрлэжэ болохо, жэшэнь, «*ямаришье хүн гээшэб даа!*» гэжэ мэдүүлэлые хайхашааһаншье янзатайгаар, дурагүйгөөршье хэлэжэ боломоор ха. *Нохой, гахай г.м.* гэжэ гэрэй амитаниие нэрлэһэн үгөөр муу хүниие нэрлээ ха, баһал ондоо интонаци хэрэглэгдэнэ.

Аман хэлэлгэдэ үгэ гол түлэб нейтральна бэшэ байхаа ханадаг. Энэ стильдэ хүн бүхэн өөрынгөө онсо шэнжые, индивидуальность гээшые харуулха ехэ олон аргатай. Уран зохёолойшье геройнуудай хэлэн онсо маягтай байдаг.

Буряад аман хэлэлгэдэ ород хэлэнэй нүлөө ехэхэн гэжэ мэдээжэ, абтаһан үгэнүүд, холбуулалнууд олоор дайралдана.

Энэ үзэгдэл хэлээ простой, арьбан болгохо эрмэлзэлһээ гарана гээшэ гү даа гэжэ ханахаар. Жэшэнь, «квадратно-гнездовой способоор тарилга», «таниие телефондо урина», «танда шиира бии гү» г.м. ород хэлэлгын кальканууд хэрэглэгдэдэг (Л.Д.Шагдаровай «Функционально-стилистическая дифференциация бурятского языка» гэжэ ном сооһоо абтаһан жэшээнүүд).

Литературно-яряанай хэлэлгэ алишье талаһаа зүб, хүн бүхэндэ ойлгосотой, сэбэршье, ураншье байха ёһотой. Иимэ хэлэлгэ театрай тайзан дээрэһээ, телевидени ба радиогой дамжуулгада, г.м. дуулдадаг, уран зохёол соо байдаг. Х.Намсараевай «Үүрэй толон» романай хэһэг соохи геройнуудай хөөрэлдөөнэй жэшээ хая:

- Ноён заседатель, би танда даалгабари үгөөд бусаха болобоб. Та болбол Эрдэни гулваае алаһан тэрэ Цыремпил гэдэгые гурбан хоногой болзор соо баряад, намда тушааха ёһотой болонот. Зүб гү? Хэрбээ...энээн ...тухайда... тушаалаа яабаш нуладхажа болохогүй, ойлгомжотой бээ, аа? –
- Ойлгомжотой даа,- ... Зай, ноён тандаа мори бэлдүүлхэ болобоб...
- Зай, Бадма абгай, танай хэрэг бүтээ. Тиигээд ноён пристав ябахам гэжэ байна...г.м.

Яряанай хэлэлгын грамматикын онсо шэнжэнь гэхэдэ иимэ:

морфологидо - глагол тон үргэнөөр хэрэглэгдэнэ, тиихэдэ нэгэ сагай глагол ондоо саг тэмдэглэжэ байдаг (*зай, битнай ябааб* – эндэ мүнөө сагай удхатайгаар хэлэгдэнэ, *энээниие абана даа* – эндэ ерээдүй сагай удхатай г.м.); деепричастяар мэдүүлэл түгэсэжэ болодог (...*тиигээжэ ябаһаар унаад...*, ...*тэрэмнай мүнөөшье болотороо хүлээһээр...* г.м.); нюурай түлөөнэй нэрэнүүд ба частицанууд олоор хэрэглэгдэдэг (*битнай ябааб даа...*, *тиигээжэ шашаа юм ааб даа...*, *теэ мэдээгүй юм һэн гүш?* г.м.); префиксоидууд эдэбхи ехэтэй (*хаб хара, биса сохихо, тэһэ унаха, шад улаан* г.м.); междомети олон (*һүү, татай, бурхан зайлуул, жаалда ехэ* г.м.); багадхаһан хөөршөөһэн суффикс олон (*сагаа-хан, гоёхон, муухайбтар, томошог* г.м.).

Синтаксиста – яряанай синтаксисай онсо шэнжэнь юунһээ гаранаб гэхэдэ, хөөрэлдэгшэдэй хэлэгдэжэ байһан юумэн нюдэн дээрэ байдаг. Жэшэнь, юумэ

худалдажа абахын үедэ иигэжэ хөөрэлдэдэг: - *Энэ хэдытэб?* – *Зуута.* – *Яагаа үнэтэй юм бэ?* – *Тээд харыт, энэтнай хайн шанартай юумэн гээшэ ааб даа, тиигээд магазинайхиһаа үнэгүй ха юм.* – *Али тиимэ юм гү?* г.м (эндэ юун тухай хэлэгдэжэ байнаб (самса худалдана), тэрэнь нэрлэгдэнэгүй).

Олон ушарта хүн хэлэжэ байхынгаа үедэ дотороо нэгэ юумэ бодожо байдаг, хөөрэлдөөндэ паузын бии болоходо, зарим үгэнүүдые оруулдаг: *тиигээд, иимэл даа, вот* г.м.: *Дарима өөрынгөө бэрхээрээ урагшаа гараа... тиигээд... Хүүгэдөө хургажса байна... иимэл даа.... Тиигээд лэ бараг хайн байнал даа...*

Дутуу мэдүүлэл – *Хаанаһаа ерээбиш?* – *Гоородһоо* г.м яряанда үргэн хэрэглэгдэнэ.

Ород хэлэнһээ бүридэмэл термин тэрэл зандаа абтаад, элирхэйлэгшэнь элирхэйлэгдэһэн үгынгөө хойно байжа байдаг - *райком паарти, организааца объединённо нааца* г.м., зариманиинь бүхэлээр абтан, дуулдаһан соогоо хэлэгдэнэ - *заадни моосто, пеэрвэ скоорости, ходовой чаасти* г.м..

Ярилсажа байха үедөө хэлэхэ фразаяа хүсэд хайнаар бодомжолжо үрдихэ аргагүйһөө боложо, сложно дэлгэрэнгы мэдүүлэл яряанда ехэ хэрэглэгдэдэггүй; деепричастна обородууд, нэгэ түрэл гэшүүдтэй мэдүүлэл үргэнөөр хэрэглэгдэдэг, тиихэдэ үгэнүүдэй мэдүүлэл соохи байраа эбдэхэ ушар дэлгэрэнги юм, жэшэнь, *гарахаи эндэхээ иш; тэрэмнай дуулаһаар лэ; хүнэй зүбшөөл гү, али буруушаал харуулһан үгэ-мэдүүлэлнүүд илангаяа яряанай стильдэ олон байдаг (үгы; Тиимэ; Тии; Заа).* Таһалданги байгуулга (парцелляци) – *Ошохол даа. Яа-хабиш теэд. Хэршье хайн байгааиһаа... бэшэ арга халаа...* – хэлэлгын анханай бэлдэгдээдүй дээрэхээ гарадаг.

Лексикэдэнь паарна үгэнүүдые (*эндэг таг ябаха, саахар маахар, арба тарба* г.м.), абтаһан үгэнүүдые буряад залгалтататайгаар (*организоваалха, тансавай-ха, здаваалха,* г.м.), эмоционально-сэгнэлтэтэй үгэнүүдые олоор оруулдаг, жэшэнь, *тарайха, һамгажсаал, тонилхо, унгаха, дэмырхэ* г.м. Илангаяа дэлгэрһэн үгэнүүд хадаа зураглажа нэрлэһэн удхатай байдаг: *бэрбээдэй, бэрбээс-гэй, билсаадха, билсуухай, заапагар, дүндёон* г.м., ходо дабтагдадаг фразанууд: *хойш лаа, хос гүүлэ, һогтуухай бү боло, тэнэг нюдээр бу хара, арһайнь хуулха* г.м. Баян синонимитэй (*шашаха шалиха, дажсаганаха, гүбэнэхэ, гоншоодохо, гэмэрхэ, гутарха, олон табые дуугарха, хии таамаг шашаха* г.м.), олон удхатай үгэнүүд элбэг (*экзамендаа унаха, торожо унаха; унаха дуһаха, бороон дуһана; хахадые абажса ууя, хахад хухад юумэ бү хэлэ; үгэнүүдэй зэргэлэлгын арга боломжо үргэн (сэбэр сэлсэгэр һамган, хармаандаа һохоршье сагаангүй* г.м.). *Хоёр табак эдеэб, Х.Намсараевые уншаа, хэлэтэй аматай эхэнэр* г.м. метонимийн үзэгдэлнүүд дэлгэрэнги.

Тогтоһон холбуулалнууд хэрэглэгдэдэг, тиихэдээ гол түлэб шоглоһон, енгэлһэн удхатайнь олоор дайралдадаг ха (*шонын зуурама; муу хүн эдихэнээ хөөрэдэг; үлүү хараад, булуу химэлхэ; ёло болоогүйдөө саяа!* г.м.). Тиигэбэшье үндэһэн буряад нейтральна үгэнүүд тон ехэ хубинь болодог ааб даа. Энээндэ агаар, бороон, нюдэн, гар, хубүүн г.м. тон тодорхой удхатай үгэнүүд оролсоно.

Аман хэлэлгэдэ нютаг үгэнүүд хэрэглэгдэдэг. Энэнь литературна хэлэндэ дүрим эбдэрэлгэ гэжэ тоологдоно. Жэшэнь: «энэ шиихани балталха» гэжэ баруун нютагайхин хэлэдэг, литературна ярянда «энэ хадьхада талха няжа аргалха» гэхэн удхатай, *арлиха, тура, шабаагар* г.м. үгэнүүд нютагтаа нормо эбдэнэгүй, харин литературна хэлэнэй нормын талаһаа алдуу болохо.

Мүнөө сагта, манай нийгэмэй демократизацилгын үедэ, боро ярянда үзэгдэдэг ара үгэнүүд, бүдүүлиг удхатай үгэнүүд г.м. хэлэлгэдэ хамаагүй хэрэглэгдэдэг болоһон агша. Гэбэшье Бурядай республика дотор литературна хэлэнэй дүрим, нормо гээшэ хатуу сахигдаһаар зандаа ха.

Буряад юрэ яряанай хэлэндэ варваризм (хари хэлэнһээ абтаад, хомор хэрэглэгдэдэг үгэ), жаргонизм (ара үгэ, нэгэ юумые нюусаар нэрлэлгэ) үсөөн бэшэ дайралдана: *маафи, рээкэт, споонсор, лосиша, леэгинсэ* г.м., *экзаменда унаха* - шалгалтадаа «2» гэхэн сэгнэлтэдэ хүртэхэ, *стёопко* - салин, *общаага* – нийтын байра г.м. студентнэрэй үгэнүүд; *алаг мори урилдуулха, соохор мори хатаргаха, бууратаха* г.м. хаарташанай үгэнүүд; *маадай, түнтүү, хүмбээ, ням-ням* г.м. жаахан үхибүүдэй үгэнүүд.

Боро ярянда дайралдадаг бэлин шэбшэг үгэнүүд литературна хэлэндэ оролсохо ёһогүйнь лабтай юм ааб даа. Энэнииё вульгаризм гэдэг. Тиыхэдэ *яаха, яагааб тее, ноо, хонезино, аһаа, знаачит, гэжээжэ, тиижээжэ* г.м. буртаг үгэнүүд мүн аман хэлэлгыё муудхаадаг гээшэ.

Буряад яряанай аман хэлэлгэ үшөө хүсэд һайнаар шэнжэлэгдээдүй байна. Мүнөөнэй буряадууд хадаа хоёр хэлэтэй болонги – буряад ба ород. Тиимэһээ аман хэлэндэ үсөөн бэшэ ушарта энэ хоёр хэлэнэй үгэнүүдые, грамматическа шэнжэнүүдые худхаха буруу ябадал гарадаг гээшэ. Энэнииё **интерференци** гэдэг. Б.Ж.Будаевай «*Максим аяар 62 килограммнаа 8 килограммаа хаяа*» гэхэн жэшээ (сбросил 8 кг из 62 кг) энэ үзэгдэлыё гэршэлнэ. Юуб гэхэдэ энэ калька ород хэлэнэй шэнжэтэй гэжэ эли тодо байна. Ород, буряад үгэнүүдые нэгэ мэдүүлэл соо худхаха ябадалыё лексическэ интерференци гэжэ нэрлэхээр ха. Иимэ үзэгдэлнүүд олондо мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүдтэ дайралдана, гэжэ Б.Ж.Будаев тэмдэглэнэ (Бурятский язык. Современное состояние (социолингвистический аспект). Улан-Удэ, 1999. 91 н.).

Жэшэнь, *бултыень добороосолжсо халанагүй аа гү гэхээр (мүшхэжэ); комисси шалгажа үзөөд, «нестроевой» гэжэ гэршэлээ*. Эсэстэнь яряанай түхэл өөрын грамматическа онсо шэнжэтэй, нормотой юм, лексикэнь уран хурса, баян, эмоциональна байдаг гэжэ тобшолоё.

Тиыхэдэ яряанай хэлэлгын элементнүүд уран һайханай стильдэ хэрэглэгдэдэг. Илангаяа буряадай элитэ уран зохёолшод, Х.Намсараев, Ц.Дон, Ч.Цыдендамбаев болон бусад, эрхимээр буряад аман хэлэлгыё зохёолнууд соогоо оруулдаг байһан байна. Тиигэжэ геройнуудайнгаа абари зангыень, хэлэлгыень элирүүлнэ. Энэ темээр дадалгын хэшээлнүүдые 2-хи дэбтэртэ үзэжэ, даабари дүүргэгты.

Ниитэ-публицистическэ стиль

Ниитэ-публицистическэ стиль онсо шэнжэтэй. Энэнь тэрэнэй дүүргэдэг үүргэһээ гарана. Энэ олониитэдэ хандаһан, олоной зүгһөө бэшэгдэдэг, ямар нэгэн бүлэг зоной гү, али бүхыдөө ниитын һанал бодол, бодомжолго элирүүлдэг, тиихэдээ оршон байдалда боложо байһан ямар нэгэ үйлэ, ушарнуудые, һонинуудые толилходоо, тэрэнээ тайлбарилжа, ямар нэгэ сэгнэлтэ үгэдэг. Энэ-эн дээрэһээ гол түлэб хоёр шухала үүргэ энэ функциональна стиль дүүргэнэ: нэгэдэхээр, мэдээсэл, хоёрдохёор, идхалга (агитаци). Тэрээнһээ гадуур, хүн зониие гэгээрүүлхэ талаар яһала ехэ үүргэ дүүргэнэ.

Буряад хэлэнэй публицистическэ стиль тогтонижоһон шэнжэтэй. «Буряад үнэн» һонин республикын олондо мэдээсэл тараадаг түрүү аргануудай нэгэ-ниинь юм. Элдэб янзын асуудалнуудые табидаг, мүнөө сагай ехэ удха шанартай ушаралнууд, тэдэнэй гол үйлэдэгшэ нюурнууд тухай мэдээсэдэг. Тии-мэһээ олон янзын темэнүүд олон янзын жанрнууд соо тодорхойлогдодог. Хро-никальна информаци, статья ба очерк хадаа тон һайнаар түхэлжэлһэн жанрнууд гэжэ тоологдоно.

Эдэ жанрнуудай шэнжэнүүд иимэ: 1) сэдхэл хүдэлгэмэ, эмоциональна материалтай; 2) бусад стильнүүдэй (хэрэг ябуулгын, научна, художественно) аргануудые хэрэглэлгэ; 3) ниитэ-публицистическэ лексикэ ба фразеологитой. Хуушан ба оршон сагай монгол хэлэн, үндэһэн буряад ба ород хэлэн дээрэ хүгжэлһэн лексикэнь ондоо стильнүүдһээ онсолон илгана. Теэд жанр бүхэн соо энэ үгэ ба холбуулалнуудай баялиг өөрсэ янзаар хэрэглэгдэнэ.

Публицистическэ стилиин нэгэ шэнжэнь хадаа социальна сэгнэлтэ гээшэ. Сэгнэлтын удхань юун бэ гэхэдэ, тэрэ хэлэжэ байһан юумэндээ хэлэгшын ямараар хандаһые харуулалга.

«Буряад үнэн» һониной хэлэнэй онсо шэнжые эдэ мүрнүүдые бэшэгшэ 1999 ондо (тогтомол холбуулалнуудые публицистическэ стильдэ хэрэглэлгэ) ба Л.М.Балдуева 2000 (энэ һониной гол жанрнуудай шэнжэнүүд) шэнжэлһэн, энэ темээр хэлэ бэшэгэй эрдэмэй дид эрдэмтын зэргэ хамгаалһан байна.

Хроникальна информациин онсо шэнжэнүүд. Энэ жанр соо һая болоһон гү, али боложо байһан, болохоо байһан юумэн тухай хэлэгдэдэг. Хаана, хэзээ, юун болооб гэжэ мэдээсэхэ гол зорилгоһоо боложо, энэ жанрай хэлэлгэ богони, тобшо шэнжэтэй юм. Тиихэдээ хэрэг ябуулгын стильдэ дүтэрхы, авторай хандалга мэдэгдэдэггүй.

Ниитэ хэрэглэгдэдэг үгэнүүдһээ гадуур энэ жанрай лексикэдэ термин ба профессионализууд горитой һуури эзэлдэг: үндэһэн буряад ба калькированна – *хабарай тарилга, анзаһан, түсэбтэ даабари* г.м.; абтаһан – *экономико, политика, культиватор, сеялкэ* г.м. Дайнай терминүүд шэлжэлһэн удхатайгаар дайралдадаг: Баян ургасын түлөө *тэмсэл* эхилбэ. Хүдэлмэрийн *фронт* тодор-

хойлогдобо г.м. Официальная удхатай үгэнүүд олон байдаг: *баталха, мэдээсэхэ, хабаадаха, хэлсээн, харилсаан, мэдүүлгэ* г.м. Тусхайта нэрэнүүдэй хэрэглэлгэ мүн нэгэ онсо шэнжэнь болоно: «Гэгээн хотогто Далай ламын түлөөлэгшэ гэгшэ лама Джампа Тинлэй республикадамнай морилжо, Бурядад гүрэнэй университеттэ лекцинүүдые апрелин 17-до үдэшин 18 сагта уншажа захалхань».

Һайшааһан гү, али муушааһан сэгнэлтэнь социальна байдаг: хроникын темһээ боложо удаадахи һайшааһан удхатай үгэнүүд хэрэглэгдэнэ –

эхэ орон, баяр ёһолол, аша габьяа, морилхо г.м.; муушааһан удхатайнь – *хорото ябуулга, хёмороон, дайсан, гэмтэ ябадал* г.м.

Тогтомол холбуулалнууд ехэ үргэнөөр хэрэглэгдэнэ, жэшээн: «Мүнгэ зөөриие бакнууд болон бусад газарнуудта хаагшадай *аша туһые хамгаалгын* асуудалнуудаар А.Н.Жильцов «*түхэрээн шэрээ*» үглөөдэр апрелин 18-да эмхидхэхэ юм». Энэ жанрта хэрэглэгдэдэг тогтомол холбуулалнууд экспрессивнэ бэшэ байдаг. Ехэнхидээ штамп, клише дайралдадаг: *шиидхэбэри абаха, ехэ арга боломжонууд, мүнгэ зөөри һомолхо, асуудалнуудые зүбшэн хэлсэхэ, түсэб хараалха, зорилго бэелүүлхэ* г.м. Тиыхэдээ глаголнуудайнь удха ехэ үргэн болоно.

Грамматикын талаһаа иимэ онсо шэнжэнүүдтэй: глаголһоо гараһан юумэ-нэй нэрэнүүд (*харюусалга, хүгжэлтэ, мұрысөөн, шэнжэлэл* г.м.), оролто үгэнүүд (*...экспертнүүдэй үнгэргэһэн шэнжэлгэнүүдэй ёһоор, хүдөөдэ ажаһуудаг һургуулийн наһанай хүүгэдэй 10 % һурадаггүй байна*); причастна ба деепричастна обородууд (*...һургуулинуудта туһа болгожсо, ...12 компьютер эльгээһэн юм*), сложно мэдүүлэлнүүдэй (*...үнгэрэгшэ жэлэй декабрь соо Эрхүү хотодо болоһон аюулай һүүлээр байгуулагдаһан хохидогшодто туһалха тусхай жасада Улаан-үдэ хотын захиргаанай хүдэлмэрилэгшэд нэгэ үдэрэйнгөө салин оруулаа, тиин тэрэнь хуушан мүнгөөр 2850000 түхэриг болоо юм*) хэрэглэлгэ дэлгэрэнги юм. Энэнь хадаа багахан байгуулгатай формо соо ехэ юумэн тухай хэлэжэ үгэхэ зорилгоһоо гарана бшуу.

Нюургүй, тодо бэшэ ба онсодхоһон нюуртай мэдүүлэлнүүд олон: «Ерэхэ жэлэй үбэлжэлгын асуудалнууд тухай тус суглаан дээрэ хэлсэгдэбэ».

Статья соо авторынь ганса шэнэ юумэн тухай мэдээсэл үгэдэг бэшэ, харин үшөө тэрээн тухайгаа бодомжолжо, ойлгуулжа хөөрэдэг гээшэ. Тэрээнһээ гадуур, бэшэгшын хандалга эли байдаг, уншагыые идхажа, хэлэгдэжэ байһан юумэндэ сэгнэлтэ үгэхэдөө, авторай һанаһан тээшээ татаха гэжэ эрмэлзэлгэ гарадаг юм. Статьягай лексикэ ба фразеологиин онсо шэнжэнүүд гэхэдэ удаадахи болоно: юрын ниитэ хэрэглэгдэдэг нейтральна үгэнүүдтэй хамта ниитэ-политическэ лексикэ ехэ дэлгэрэнги байдаг. Номой, дээдэ найруулгын лексикэ илангаяа публицистикэдэ элирнэ. Иимэ үгэнүүд сэгнэлтэ, экспресси харуулдаг: « Мүнөө тэндэ мантан томо ГРЭС *мүндэлөөд*, галта *«хүрдэнүүдээ»* лүжэгэнэсэ хүдэлэн эрьюулжэ, суранзан элшээе холын зайда дамжуулжа байдаг» (1996.04.02); «Республикын Арадай Хуралда һүүлэй үедэ «Буряад Республикын нютагай өһөдыгөө хүтэлбэрилгэ тухай» Хуулийн зарим дүримүүдые

ойлгуулха гуйлтатай олон асуудалнууд ороно. Жэшээн, али нэгэн эрхэтэн нютагай өөһэдыгөө хүтэлбэрилгын гулваагаар болон нютагай өөһэдыгөө хүтэлбэрилгын зургаанай депутадаар нэгэ доро хунгагдаха эрхэтэй гү гэжэ һонирхоно. Республикын мүнөө хүсэндөө байһан нютагай өөһэдыгөө хүтэлбэрилгэ тухай Хууляар эрхэтэдэй хунгагдаха эрхэнүүд хизаарлагдаха ёһогүй гэжэ Арадай Хуралай хуули ёһоной управленидэ энэ асуудалда харюусаа» (1995.11.05.) г.м.

Терминүүд сэхэ удхатайгаар хэрэглэгдэнэ, яряанай үгэнүүд тиимэшые олон бэшэ: «Эгээ «хүндүүлхэй газарнай» гэхэдэ, трактор болон машина, техникэмнай хуушаржа эбдэрхэнь олон болоо».

Тогтомол холбуулалнууд ехэ олоор хэрэглэгдэдэг, тиихэдээ ниитэ-политическэ ажабайдалда хабаатай байдаг: *бүгэдэ арадай хунгаһан парламент, дэлгүүрэй харилсаанай эрхэ байдал, зогсолтын үе, нэгэ хүндэ шүтэн хүгэдэлгэ, экономикын мухардалга* г.м. *Хэрэг эрхилхэ, зорилго хараалха, анхарал хандуулха* г.м. оборот харахада, глаголой удха үргэн болоһон байна.

Статьягай хэлэлгэ уран хурса болгохын тула элдэб янзын аргууд хэрэглэгдэнэ: үгэ холболдолгые шэнэлэлгэ, шэлжэһэн удхатай үгэнүүдые хэрэглэлгэ, яряанай үгэнүүдые оруулалга г.м. Статьягай эхин гээшэ ехэ удха шанартай юм, эндэ илангаяа дэлгэрэнгыгээр оньһон үгэнүүдые, тогтомол холбуулалнуудые хэрэглэнэ. Жэшээн, «Адууһа малда элбэг тэжээл урда жэлэйхиһээ дээшээ абтабашые, энэ үедэ хүдөөгэй ажахынуудта сахардуу шанга, одоол унаһан малгайгаа абаха тухагүй хүдэлмэрийн хаһа ороод байна» (1995.09.13.); «Дурлаһан мэлхэй далайе һэтэ тамардаг гэдэгтэл, шуран хүбэлгэн басаганай ажалһаа арамшангүй һуража, гүрэнэй шалгалта барихан тухайнь халта дурдая» (1996.04.03) г.м.

Гаршаг мүн ехэ удха шанартай гэжэ эли байдаг, юуб гэхэдэ, олонхи ушарта оньһон үгэнүүдые, афоризмуудые г.м. гаршаг болгон хэрэглэдэг: «Шаргаяа зундаа бэлдэ гэдэгтэл...», «Ажал хэжэ, ама тоһодохо», «Намартаа ажаллаһан – үбэлдөө туһатай» г.м. Гаршаг гээшэ хэлэгдэхэ юумэнэй гол удхые тобшоор мэдүүлнэ ха юм.

Грамматикын талаһаа иимэ онсо шэнжэнүүдтэй: нэрэ үгэнүүд олоор хэрэглэгдэнэ, энэ сэгнэлтэтэй, эмоциональна лексикэ жанр дотор элбэг (*байдалай ехээр муудахада; сэдьхэлдэ хүндэ, гунигтай боложо; гээлтэнүүд ехэ, хойшолонгуудын горитой* г.м.).

Синтаксическа байгуулгань орёошог, элдэб янзын обородууд, тусгаарлагдаһан гэшүүд, ехэнхидэ шалтагаанай нүхэсэл мэдүүлэлтэй сложно дахалдаһан мэдүүлэлнүүд г.м. энэ жанрые онсолно. Жэшээн:

«Юрын ажалша, малша, таряашанай зүгһөө гэжэ нэрэ үгөөд, хамар доро хархай аман байнал гэжэ һарьядаг ябадал сараха гэбэл, хүн бүхэн хунгалтада тон анхаралтайгаар хандажа, өөрынгөө һанамжа гээшые бэеэрээ гэршэлбэл, ажабайдалаймнай шарай түргөөр хубилха, политическэ партинууд, бүлгэмүүд, политикууд, заатагүй хүн зоной һанамжатай өөһэдынгөө һанамжа зүблэрүүлхэ ёһотой болоно ха юм» (1994.01.26) г.м. Мүн асууһан, шангадхаһан

мэдүүлэлнүүд үсөөн бэшэ байдаг: «Зай, тэрэ сагайнгаа тэнюун үдэрнүүдые ханаад, тэнийжэ һууха аргагүйбди. Мүнөөдэрэй «хони хурьгадта» бусая. Юутэй байнабибди? Даб дээрэ юуншье үгы! Шэнэ нэрэнүүд, шэнэ зүжэгүүдшье үгы!» (Ц.Цырендашиев. Хаанабта, ерээдүйн батожабайнууд? 1996.02.03.)

Очерк оршон тойрониё, тэрэнэй үзэгдэлнүүдые, үйлэдэгшэнүүдые образноор харуулжа үгэдэг. Бусад публицистикын жанрнуудһаа художественно аргануудаараа илгарна гээшэ, харин уран зохёолһоо ямар нэгэн тодорхой юумэн тухай бэшэдэг дээрэһээ (ондоогоор хэлэбэл, адресностьтой байдаг) илгарна.

Лексическэ бүрилдэлөөрөө иимэ байна: нийтэ хэрэглэгдэдэг үгэнүүд авторай хэлэлгэ соо байгаа ааб даа, тиихэдэ очеркын персонажай ажал тухай хэлэгдэхэдэ, тусхай хэрэглэлгын үгэнүүд соо абтаһан үгэнүүд байдаг (театр, студи г.м. гү, али институт, кандидат, депутат г.м.); диалектизмууд нютаг элирүүлхын түлөө хэрэглэгдэнэ; хүнэй намтар тухай хөөрэхэдэ хуушан үгэнүүд хэрэгтэй болоно (стахановец, комсомолой үүр, ударнигуудай слёт, абдар, дээһэн г.м.).

Уран аргануудай тон дэлгэрэнгын - метафора: «Дондок Улзытуевай иимэ залуугаар мордошоходо, нэгэ *одоной* хүнэшэхэдэ, «юундэ», «яагаад» гэхэн ушар шалтагануудта сэдхэлээ хэдыш *шүрэбдүүлэ* – бусаха бэшэ» (Ц.Д.Дондокова. Наһанай бэшэг. 1996.02.21) – эндэ элитэ поэдые автор одонтой сасуулна, ханаагаа зобожо байханаа сэдхэлээ шүрэбдүүлһэнтэй сасуулна.

Үшөө нэгэ жэшээ харая: «Энэнь мүнөө *«жаран дабаае дабан гараад»*, ханшагтаа *«мүнгэн хюруу»* оруулаад байха үедэнь илангаяа ехэ удха шанартай гэжэ ханахаар байна» (С.Очиров. 1996.03.22). *Жаран дабаан* хадаа 60 наһа, *мүнгэн хюруу* – үһэнэй сайхые хэлэнэ.

Авторнууд хэлэгдэжэ байһан юумэндээ персонажай гү, али өөрынгөө хандалга тодоруулжа, эпитет мүн ехэ үрэ ашагтайгаар хэрэглэнэ. Жэшээн, «алтан дэлхэй», «хүхэ номин тэнгэри», «хурса үгэ» г.м. ходо дайралдадаг эпитедүүд, «ууган һайхан, уран гоё, баян сагаан, бардам хүсэтэй (буряад хэлэн)» гэжэ индивидуальна авторска эпитет г.м. хэлэлгыё баяжуулна.

Зэргэсүүлгэ тон ехээр хэрэглэгдэнэ. Тиихэдээ *мэтэ*, *шэнги*, *шэнээн* гэжэ дахуул үгэнүүдэй ба –дал суффиксын хүсөөр холболдоно: «Ехэ багагүй һуурин, тосхонуудай түхэл шарайнь һайхан боложо, шэнэ модоор баригдаһан гэрнүүдэй олошоржо байхада, зосоо уужам боложо, *наранай гараһандал* байгша бэлэй» (В.Токтохоева. 1996.12.26.); «*Амандаа уһа балгаһан шэнги* байнгүй, булта шиидхэхэ, үндэһэн уг гарбалаа хамгаалха, узуур унгияа хэргээхэ гээшэ манай уялга бэшэ юм гү?» (Ц.Чимитов. 1992.06.03) г.м.

Онһон үгэнүүд очеркдо ехэ удха шанартай, юуб гэхэдэ эртэ саһаа ухаалдижа абаһан ажабайдалай үзэгдэлнүүд дээрэһээ ажаглалта хэжэ, арад зон сэсэн тобшолол хэдэг байһан гээшэ. Энэ жанрыё национальна шэнжэтэй болгодог ха юм. Жэшээн: «*Тэжээһэн буруу тэргэ эбдэхэ*» гэхэндэл халхинай үлээһэн тэшэ хазагад, хэлбэгэд гэжэ бии байгаа баялигаа һүйд хэжэ, баригша зөөриё алдажа байха болоо хаа, хэр холо ошохобибди?» (Н.Бадмаринчинов. 1992.05.13); үшөө «Гансын баян гадаһанай зэргэ, хамтын баян хадын зэргэ» гэхэн үгэ бии.

«Һанаан ехэдэбэл, зан муудаха, хоб ехэдэбэл, зон муудаха» гэхэн урдын үгэ баһал байха. Ямаршые үе саг болог, урдандаа хүнүүдэй хэжэ ябаһан ажал, хэлэжэ һууһан үгэ тухайнь бодомжолхоор, мүнөөдэрэйнгөө ажабайдалда хэрэглэн, тобшолол хэхээр үе болоо бэшэ юм гү?» (1994.11.17. В.Аюшеев «Эзэд гэжэ харагдаба гү?») г.м. контекстнүүд хүнэй анхарал татана. Илангаяа һүүлэй арбаад жэлдэ «Буряад үнэндэ» фразеологическа единицэнүүд тон ехээр хэрэглэгдэжэ, газетын хэлэлгэ бүри уран хурса, үнэншэмөөр, һонин болонхой.

Ород хэлэнэй тогтомол холбуулалнууд буряад хэлэндэ оршуулагдаад, илангаяа үргэнөөр хэрэглэгдэдэг юм байна. Жэшэнь: *хахархай тэбшын хажууда, даритай торхо дээрэ һууха, һуужа байһан гэшүүһэнүүдээ хойно хойноһоонь сабшаха* г.м. Калькын аргаар бии болоһон фразеологизмуудтай жэшээнүүдые харая:

«Гэртээ гурба хононгүй, хүдөө ажахын хүндэ гэгшын хомууд углаха баатай болобо...» (1996.01.17. Ц.Гонгоров);

«Ямаршые сагай ерээ һаань, арга хургаяа бэдэржэ, ажалаа эмхидхэхэ, ашаг олзоёо бэдэрхэ уялгатай гээшэбди. Эндэ үнэхөөрөөл «хүхэ шоные хүлнүүдынь тэжээдэг» гээшэ зүб шэнгээр һанагдана» (1995.07.01. А.Стельмашенко. «Ашаг олзоёо арьбадхахал зэргэтэйбди»);

«Тэдэнэй һанамжаар, хүтэлбэрилхы зургаануудта тэдээндэ үгтэһэн мэдээсэлнүүд дутуушаг, юрэнхышэг, хүндүүлхэй асуудалнуудые далдалһан байжа магад» (1994.11.22. Н.Бадмаринчинов. «Дорно зүг – үрнэ зүг: мүнөөдэр-үглөөдэр») г.м..

Үндэһэн буряад фразеологическа единицэнүүдэй олоор хэрэглэгдэхэнь гайхалгүй – контекстые уран хурса болгожо, уншагшадай һонирхол бүри ехээр түрүүлнэ ха юм. Жэшэнь: *наймаа найман хүлтэй, булхай булшангаараа гараха, гараа хабсараад, халуун шулуу долёһон, малгайтай мал* г.м.

Эндэ баян, уран хурса хэлэтэй буряад элитэ сэтгүүлшэдые нэрлээгүйдэ аргагүй: С.Бадмаев, Ц.Дондогой, Ц.-Д.Дондокова, Г.Дашабылов, Д.Доржогутабай, Ц.Жигжитов, М.Намжилов, Т.Нимбуев, Ч.Санжиев, Ц.Цырендоржиев, М.Хамгушкеева г.м.

Һониндо бэшэгшэд хэлэлгээ бүри уран болгожо, олон ушарта фразеологизмуудые хубилгажа шэнэлнэ.

Нэгэ хэды һониной хэхэгүүдые хаража үзэе.

«Яарахада – даараха» гэдэгтэл, ядахадаа зарим тиимэ ажахынуудай зон һөөргөө нэгэдэжэ, хүл дээрээ гаража, хамтын ажахышые эмхидхэхэ баатай болоо» (1996.04.16. Г.Заноева «Хамтаараа байхада – хэзээшые дээрэ»).

«Мүнөө үедэ дээрээ ахагүй, дороо дүүгүй хүдхэшүүл залуушуулай дунда нилээд олошорбо» (1992.05.29. Г.Дашицыренова. «Аадарай урдахи байдал һануулна»).

«Хүдөө ажахыда бодото анхарал хандуулаагүй һаа, «яһа зуухамнай» ядараатай болохо бэшэ гү?» (1994.11.01. Ц.Цырендоржиев. «Һандаралгань тогтохо гээшэ гү?») г.м.

Хэрэг ябуулгын стиль.

Лексическэ онсо шэнжэнүүдын.

Буряад хэлэндэ хэрэг ябуулгын стиль нэгэ бага хизаарлагданги үүргэтэй. Юуб гэхэдэ, гол түлэб энэ стилиин жанрнууд буряад хэлэн дээрэ толилогдодог һониной нюурнуудта байдаг, мүн Конституци буряад ба ород хэлэн дээрэ хэблэгдэһэн юм. Иигэжэ мүнөөдөө хэрэг ябуулгын гү, али хэрэг дансын хэлэлгэ ганса бэшэмэл түхэлтэй байна гэжэ ханахаар. Элдэб янзын хэрэгэй гарахада, нэгэ хаа суглаа хэхэдээ, үгы хаа гомодол барюулхадаа г.м., саарһаа ород хэлэн дээрэ бүтээдэг гэшэ бээбди. Яаба-хээбшье, буряадаар ярилдажа, хэрэг данса бүтээхэ ябадал даб дээрээ үшөө шэнжэлэгдээгүй байна ха.

Хэрэг ябуулгын хэлэлгын онсо шэнжэнүүд «Буряад үнэн» ба бусад газетэнүүдтэ толилогдодог «тогтоол», «зарлиг», «мэдээсэл», «урилга» гэжэ жанрнууд соо эли тодо үзэгдэдэг. Илангаяа үгэ бүрилдэлгэ харахада, өөрын шэнжэтэй. Юумэнэй нэрэ тон ехээр хэрэглэгдэнэ гэжэ элирэгдэнхэй.

Ц.Б.Цыдендамбаев, Л.Д.Шагдаров, Д.Д.Доржиев ба бусад буряад эрдэмтэд энэ стиль тухай зарим нэгэ хүдэлмэридөө дурдаһан байха. Тээд үшөө хайн гүнзэгыгөөр бүхы талаһаа шэнжэлээдүйнэ харамтай.

Монгол хэлэн дээрэ үндэхэлжэ, буряад лексикэ хүгжэхэн гэжэ мэдээжэ. Тиэхэдээ нейтральна (ниитэ хэрэглэлгын) үгэнүүд (арад, хүдэлмэри, шагнал, тала, шэнэ, түрүү г.м.) мүн ном бэшэгэй үгэнүүд (үйлэдбэри, ажаябуулга, дамжуулха, даалгаха, соносхохо, хараалагдана, мэдээсэнэ, шагнаха, олгохо, дэлгэрүүлхэ, тогтоохо, шийдхэбэри, байгуулга г.м.) хэрэг ябуулгын стилиин үгын бүрилдэлэй һуури боложо үгэнэ.

Гүрэнэй, ниитын, элдэб янзын партийна бүлгэмүүдэй г.м. ажаябуулгада хабаатай хадаа энэ хэрэг ябуулгын хэлэлгэ соо юрын боро яряанай үгэнүүд хэрэглэгдэдэггүй.

Ниитэ-политическэ ба экономическа байдалай хүгжэлтөөр буряад хэлэнэй лексикэ баяжана. Эндэ абтаһаншье үгэнүүд, калькануудшье, үндэхэн буряадшье үгэнүүд шэнэ ойлгосо тэмдэглэжэ, удхаа үргэдхэн ехэ үүргэ дүүргэнэ. Жэшэнь: *асуулта, татабари, консорциум, фирмэ, хизаарлагданги харюусалгатай нүхэсэл, үмсэлэлгэ, дивиденд, мүнгэ һомололго, депозит* г.м.

Тэрээнһээ гадуур хуушарһан үгэнүүд үгы болоно (шүүлингэ, яаман, комсомолой үүр г.м.). Харин зарим хуушан үгэнүүд (зайсан, гулваа г.м.) үсөөн бэшэ ушарнуудта хэрэглэгдэдэг болонхой.

Үгэ бии бололгын талаһаа харахада, -шуул, -шууд суффикстай үгэнүүд олон бии: *залуушуул, дуратайшуул, бүхэшүүл* г.м., -тан гэжэ суффикстай үгэнүүд – *мэргэжэлтэн, үндэхэтэн, яһатан, эрдэмтэн* г.м., -гша - *хүтэлбэрилэгшэ, хүдэлмэрилэгшэ* г.м. Жэшэнь:

1. «Мартын 26-да үдэшын 18.00 сагта Буряад драмын академическэ театр соо Зэдын аймагай Дээдэ үшөөтэй нууринай «Ая ганга» гѳнэн дуу хатарай, «үшөөтэй» гѳнэн эстрадна коллективүүдэй эдир бэлигтэйшүүл концерт наада табихань...» г.м.

2. «...Буряад Республикын хангалгын албанай габьяата хүдэлмэрилэгшэ» гѳнэн хүндэтэ нэрэ зэргэ олгобо « (Буряад үнэн, 27.01.98. Зарлиг.) г.м.

-Лга, -лта суффикстай глаголһоо гараһан юумэнэй нэрэнүүд олоор хэрэглэгдэнэ, тиихэдэе үйлэ, үйлэдэгшые, үйлын үрэ г.м. тэмдэглэнэ: *тушаалга, хамгаалга, гаргалга, һунгалта, захиралта, хүгжэлтэ, амжалта* г.м. Жэшээнэ:

3. 1998 оной январийн 27-ой «Буряад үнэндэ» хэблэгдѳнэн Зарлиг соо иигэжэ бэшэгдэнэ: «гэр байра ашаглалгын 1-хи участок» ; Буряад республикын 1998 оной майн 5-ай Президентын Зарлиг соо иигэжэ байна: «эрхэтэнэй хуулийн конституционно дүримүүдые болон эрилтэнүүдые бэелүүлхэ зорилготойгоор иигэжэ тогтооноб...» .

-аа, -аахай, -аадас, -аадаһан, -далан , -дал гэжэ суффикстай эмоционально-сэгнэлтэтэй удхатай байһандаа юумэнэй нэрэнүүд дайралданагүй бээ.

Юумэнэй нэрын удаа глагол тон олоор энэ стильдэ хэрэглэгдэнэ. Тиихэдэе энэнь хүтэлбэрилхы органуудай гү, али засаг захиргаанай үйлэдэлгэ, ямар нэгэ үйлэ бүтээхые идхалга г.м. харуулан элирүүлхэ зорилгоһоо болоно.

Илангаяа -на аффикстай «тоолоно», « хараалагдана», «урина» г.м. мүнөө сагай глаголой түхэл, -ха аффикстай «үнгэргэгдэхэ», « үгтэхэ», «бэелүүлхэ» г.м. причастинууд үсөөн бэшэ дайралдана. Буряад хэлэндэ инфинитив үгы ха юм, тиин ерээдүй сагай причастии Зарлиг соо үйлэдэлгэ харуулхаһаа гадна идхалга, захиралта, баадхалга харуулна: «даалгаха», «шагнаха», «элирүүлхэ» г.м. *Эзэлжэ, хаража, гэбэл* г.м. деепричастинууд яһала олон байдаг, гэжэ эли байна.

Гансал рекламын жэшээ «Буряад үнэндэ» дайралдахадаа, саглуулһан түхэлэй глагол огто үгы байха юм. Үнгэрһэн сагай причастинь элирхэйлэгшын үүргэ дүүргэнэ: «Мяхан, мяханай элдэб зүйлнүүд манай тусхай магазинда хододоо! үсэгэлдэр үүсэлэгдѳнэн, мүнөөдэр асарагдаһан, хододоо эрхим шанартай мяхан, колбаса гэхэ мэтэнүүд манай магазинда! Хүнгэншэг сэнтэй!» (Буряад үнэн, 1998 оной апрелин 2).

Энэ текстдэ «үүсэлэ», «асара», «мяхан», «мүнөөдэр» гэжэ юрын боро яряанай лексикэ хүн бүхэндэ ойлгосотой байхаар, бэлээр хадуугдахаар талыень хаража хэрэглэгдѳнэн байна. «Гамналга», «эмхидхэлгэ», «ашаглалга», «үмсэлэлгэ» гэжэ үндѳнэн буряад үгэнүүдэй удха үргэн болоһые тэмдэглэе.

«Лама», «дасан», «санга», «арамнайлха» г.м. түбэд хэлэнһээ абтаһан үгэнүүд «мэдээсэлдэ», ород хэлээр дамжажа интернационализмууд мүн лексикын ехэхэн хуби бололсоно: *премьер-министр, парламент, президент, федеральная субъектнүүд, сесси, регламент, комисси, бюджет, лизинг* г.м.

Аббревиатурын хүсөөр ба хаагданги холбуулалаар иимэ үгэнүүд бии болоно: «Жилинвестком», «Бурятмясопром», «Бурятвидеокинопродукт», «Правопорядок» г.м.

Соёл культурада ба болбосоролдо *драма, академическэ театр, эстрада концерт, коллективүүдэй фестиваль, лауреат, актёр, режиссёр; институт, академи, тезисүүд, конференци, студентнэр, профессор* г.м. үгэнүүд хабаатай.

Абтаһан үгэнүүдэй тоо олон дээрээ бүри олон боложо байһые адаглахаар, тээд энэнь һайтайшые, муутайшые гээшэ ааб даа. Юуб гэхэдэ, хэтэрмэ үлүүгээр абтаһан үгэ хэрглэхэдэ, түрэл хэлэмнай буртаглагдана. Президентын захиргаанай ба Буряад Республикын Правительствын зарлигаар терминологическа комисси ниитэ-политическэ, юридическэ ба экономическа терминүүдые буряад хэлэндэ оршуулалгын хүдэлмэри хэжэ эхилээ. 1999 ондо түрүүшын бишыхан (19 нюуртай) словарь хэблэгдэбэ. Зарим тэды үгэнүүдые эндэ дурадхая: баланс – тэнсүүри, вексель – үриее түлэхэ үнэмшэлгэ, гуманизм – энэрхы хандалга, декларация – тунхаглалга, диверсификация – үйлэдбэри үргэдхэлгэ г.м.

Калька гээшэ ондоо хэлэнһээ үгэ, холбуулалай сэхэ оршуулалга. «Урьһаламжа», «үйлэдбэри», «хүдэлмэришэн», «уялга, «гэршэ» г.м. үгэнүүд калькын хүсөөр бии болоһон юм. Жэшээн, 1998 оной апрелин 8-ай Зарлиг соо иигэжэ бэшэгдэнэ:

«Хүдөө ажахын газарнуудые болон газарай баялигуудые сүлөөтэ худалдаа наймаанда табиха хэрэгые саг зуура хорихо референдум тухай». Эндэ «хүдөөажыхын», «сүлөөтэ худалдаа наймаан» калька болоно. 1998 оной январин 27-ой Зарлигта: «Архиин зүйлнүүдые үйлэдбэрилгын болон тэрэнэй эрьесын хойноһоо гүрэнэй зүгһөө хиналта бээлүүлхэ талаар комитет байгуулха тухай» гэжэ бэшэгдэнэ. Уласхоорондын лексикэ ба холбуулалнууд (муниципальна, коммунальна, территориальна комисси, федеральна, акционернэ г.м.) оршуулагданагүй.

Грамматикын талаһаа юумэнэй нэрэнүүдэй тоо олон гэжэ дахин тэмдэглэе; 1998 оной мартын 17-до Тогтоол соо иигэжэ бэшэнэ:

1. «Буряад Республикын Арадай Хуралай бюджетэй, налогуудай, финансын болон банкнуудай талаар комитедэй түрүүлэгшэ В.Б.Сагановай тоосоото үе соо комитедэй дүүргэһэн хүдэлмэри тухай тоосоо шагнаад, Буряад Республикын Арадай Хурал иигэжэ тогтооно...». 1998 оной апрелин 1-эй Зарлиг:
2. «Гүрэнэй унитарна «Буряткиновидеопродукт» предприятиян хүдэлмэрилэгшэдтэ «Буряад Республикын соёлой габьяата хүдэлмэрилэгшэ» гэхэн хүндэтэ нэрэ зэргэ олгохо тухай...». Хуулиһаа абтаһан хэхэг:
3. «Статья 1. 1995 оной мартын 3-да абтаһан «Газарай гүн соохи баялиг тухай» Федеральна Хуулийн абтаһан ушараар 1992 оной октябрийн 28-да абтаһан 245 – XII-р «Газарай гүн соохи баялиг ба тэрэниие ашаглалтын зарим ёһонууд тухай» Буряад Республикын Хуулиие (Буряад

Республикын Верховно Соведай Ведомостьнууд, № 5, 1993) хүсээ буураһан гэжэ тоолохо».

Сонохол: «Гүрэнэй «Гэсэр» гэхэн предпряти гүрэнэй гостинично-аяншалгын «Гэсэр» предпрятиин болгогдобо гээд, республикын зондо мэдээсэгдэнэ»; Мэдээсэл: «Мүнөөдэр Россин хүдөөажыхын министерство селекторээр зүблөө үнгэргэхэнь».

Академическэ, эстрадна, суутай, эдэбхитэй, практическа г.м. тэмдэгэй нэрэнүүд мэдээсэлнүүдтэ элирхэйлэгшын үүргэ дүүргэнэ.

«1998 оной хабарай тарилгын хүдэлмэрийн асуудалнуудаар республикын районуудай өөһэдын хүтэлбэрийн толгойлогшонортой зүблөө үнгэргөө» (31.03.98) - Олонхи үгэнүүдын: «он», «хабар» «тарилга» «хүдэлмэри», «республика», «район», «өөһэдөө», «хүтэлбэри» - хамаанай падеждэ.

Синтаксисай талаар харахада, мэдүүлэлнүүдын ехэнхидээ нюургүй, тодо бэшэ ба онсодхоһон нюуртай байна. Авторай хэлэгдэжэ байһан юумэндээ ямараар хандаһын мэдэгдэдэггүй. Мэдүүлэлнүүдэй шүүлбэри практическа даабарида хэхэ.

Уран һайханай стиль.

Энэ бүлэг соо уран һайханай стилин хэлэлгын юрэнхы шэнжэнүүдые хаража үзэхэбди. Уран һайханай стиль (художественно) бусад стильнүүдэй хэлэнэй аргануудые хэрэглэжэ шададаг, тиихэдээ тэдэнэ эстетическэ үүргэ дүүргэнэ.

Юрын боро яряанай, диалектын г.м. хэлэлгын аргануудые хэрэглэлгэ художественно хэлэлгын онсо шэнжэнь болоно.

Уран һайханай хэлэлгэдэ метафора (шэлжэһэн удхатай үгэнүүд), синоними, угын олон удха, элдэб янзын лексикэ үргэнөөр хэрэглэгдэнэ. Бүхы арганууд, тэдэнэй тоодо нейтральнашье, уран бэшээшын һанал бодолые, образуудай байгуулгы хариулха гэхэн зорилготой. Дабташагүй, шэнэ, хурса индивидуальностьтай образ байгуулга художественно хэлэлгын эрхим шанар болоод үгэнэ. Юрэнхыдөө уран һайхан хэлэлгэ эмоциональна, экспрессивнэ байдаг.

Научна ба хэрэг ябуулгын хэлэлгэһээ тад ондоо аад, публицистическэ хэлэлгэдэ эмоциональна талаараа ба ондоо стильнүүдэй аргануудые хэрэглэлгээрээ дүтэ юм. Энээнһээ гадуур, бэшэмэл түхэлтэй байгаад, аман яряанай стилин шэнжэнүүдтэй байдаг. Лексикэ, фразеологиин талааршье, мүн синтаксисай талаар аман хэлэлгэдэ дүтэлнэ. Тиибэшье аман хэлэлгэ художественно хэлэндэ оролсоходоо, хубилжа, мүлигдэжэ хэрэглэгдэдэг, эстетическэ үүргэһээ дулдыдадаг. Лексическэ арганууд метафорын үндэнэ һуури болодог, тиихэдээ бүхы зохёолһоон дулдыдадаг. Жэшэнь, *үүрэй толон* гэжэ холбуулал Х.Намсараевай романай гаршаг болоһон, теэд сэхэ удхань хэрэглэгдээ бэшэ, харин шэнэ байдалай эхин гэхэн удхатай болоно гэжэ уран зохёол сооһоо ойлгосотой байна. Уран угын удха хадаа зохёолой бусад үгэнүүдтэй нягта холботой гэжэ Б.А.Ларин тэмдэглэһэн юм. Тиин С.Ш.Чагдуров «О выразительно-

сти слова в художественной прозе» гэжэ 1959 ондо Улаан-үдэдэ хэблэгдэһэн ном соогоо энээн тухай гүнзэгыгөөр бэшэһэн юм.

Художественно хэлэлгын шухала шэнжэнь – үгын тодорхой байлга, хэрбэээ научна гү, али хэрэг ябуулгын хэлэлгэдэ үгэ гээшэ ойлгосые тэмдэглээ хаа, харин яряанда мэдүүлэлгэ, түһөөлэлгэ тэмдэглэнэ (*Тэрэ* ном намда үгыш. *Минии* хубсаһан эндэ.); уран хэлэлгын контекстдэ уран хайханай образууд үгэнүүдээр гаргагдана ха. Улам тодорхойгоор юумэн нэрлэгдэбэл, уран дүрсэлэлын бүри ирагуу, хурса болохо ёһотой бшуу, гэжэ К.Федин «Писатель. Искусство. Время» (М., 1961. –448 н.) ном соогоо бэшэһэн байна. Жэшэнь, «Морид орооно жажална» гэхын орондо «Морид обёос жажална» гээ хаа дээрэ; «Шубууд шуужалдана» гэхын орондо «Турлаагууд шуужалдана» гээ хаа дээрэ, гэжэ тэрэ тоолоно.

Уран дүрсэлэлэй тодорхойлолго морфологическа аргааршые гаража болодог. Жэшэнь, глаголнууд ехэ үргэнөөр хэрэглэгдэдэг гээшэ. Эндэ Д.Батожабайн «Төөригдэһэн хуби заяан» гэжэ романай хэһэг харая.

«Хадын түргэн голой *үерлөөд*, хаана холоһоо *халижа*, тэдээн тээшэ *мухарин ябахань* Шобдогой нюдэндэ хүртэйшые, аймшагтайшые һэн. Минута бүхэндэ өөдөө *нэмэжэ байгаа* уһанай *хүүеэн шууяан шангадажа*, ямар нэгэн зэрлиг *хаахираа гарган*, тэдэнэй зүрхэ *хүмэрюулбэ*. Эрид ташалан уруу *адхаржа байһан* уһанай хэлэшэгүй түргэн *урасхалда сохигдон*, хабсагай хүмэгүүдэй углуунуудһаа томонууд шулуунууд *хамхаран унахаһаа* гадна, орбонтоёо *огло бууһан* модод уһанай нюруу дээгүүр *урилдан урдажа захалаа* һэн. Шобдог лама Аламжа хоёр уһанда *хашагдаһаар*, хоёр моридтоёо хамта шулуун хүмэгэй ханада нюргаараа *няалдашоод зогсобод*. Тэдэнэй хүл доогуур *хөөһэтэн бусалан байгаа* уһан Шобдог Аламжа хоёрые моридтойнь хамта зомгооһон мэтэ *хамажса абаашихань* холо бэшэ болоод байба» (Улаан-үдэ, 1959. 316-317 н.).

Эршэмтэй хүдэлсэ – уран хайханай хэлэлгын онсо шэнжэ болоно. Глаголнууд илангаяа энээниие харуулна ха. Бусад стильнүүдһээ глаголнуудайнгаа тоогоор булюу байна. Глаголнуудаар хүнэй сэдхэлэй хүдэлсые харуулха аргые «глагольное речеведение» (Кожина М.Н. Стилистика русского языка. Москва, 1993. 206 н.) гэдэг байна. Ц.Дон «Хиртэһэн һарын» гол герой Раднын зосоохи байдалай хубилхые иигэжэ харуулна:

«Тэрээнһээ уламжалуулан, үнгэрһэн зун энэ нугада үбһэ тармажа, бухаллажа, эдэ хүринүүдые хэды шэнээн хүлһэ гаргажа, орлдожо хэһэнээ һанажа, эрхэгүй доторнь хайрлаха сэдхэл түрэнэ. «өөрынгөө хара ажалаар хэһэн эдэ хүринүүдтэ яабашые гарни ошохогүй байна даа», - гэжэ шийдэн һанаха зуураа, баһа мүнөөдэр лама шабиин барилдалгатай Гоншог габжын хэлэһэн үгэнүүд, Нимын хэлэһэн захиһан үгэнүүд ойндонь ороод, тэдэнэй урда 00р00 үгээ үгэжэ тангариглан найдуулһанаа һанахадаа, баһа сэдхэлын хүлгэжэ, Раднын дотор хоёр харша бодол зүрисэлдэн тэмсэжэ байба. Нэгэ ойлгоходоо, яахашые аргагүй болошоол, баруун гараа үбэртөө хэжэ, үбэр соогоо байһан багса зуруул шангаар адхаад, уруугаа хаража, хүдэлэнгүй зогсожо байба.

Тиигэжэ байха зуураа, нэгэ үе хамаг бээе шангадхан хүсэлжэ, урагшаа зүрхэлэн ябажа, гал аһааха забдабашье, нэгэ үе зуг татан зогсожо, үе мүсэнь халганан һуладан, зоригын хухаран, өөрынгөө хоёр гараар хэһэн зөөридэ харамсана» (Ц.Дон. Хиртэһэн һара //Зохёолнууд. Улаан-үдэ, 1958. 70-71 н.).

Уран хурса, эмоциональна хэлэлгын единицэнүүд илангаяа үргэнөөр хэрэглэгдэнэ. Дээрэ дурдагдаһан аргуудһаа гадуур, дээдэ найруулгын гү, али доромжолһон г.м. удха гаргадаг аргууд хэрэглэгдэдэг гээшэ. Аман яряанай аргууд персонажуудай дүрэ байгуулгада ехэ үүргэ дүүргэнэ. Тиихэдэ аман хэлэлгын интонаци элдэб аргаар гаргагдадаг юм (хүсэл, идхалга, зарлиг, гуйлта г.м.).

Синтаксисай элдэб шэнжэнүүд: бүхы мэдүүлэлнүүдэй янзанууд, тэдэнэй тоодо нэгэ бүридэмэлшье, орёо ниилэлдэһэн ба дахалдаһаншье г.м. мэдүүлэлнүүд, сэхэ хэлэлгэ, инверси, период г.м. - зохёолые экспресситэй болгожо шададаг. Жэшэнь:

«Гэртээ үлэһэн Дулгар хүгшэн бурхан тээшээ нэгэ хараад, «бурханда дотороо нэгэ зальбараад хүзэглөөд байхада өөрэгүй юм бээ» гэжэ Раднын хэлэһэн үгые ойндоо оруулна. Иигээд гэртээ бурхантай байбаш гээд, басагыени абаашажа хаажархёо һаань, яаха гээшэбиб гэжэ доторнь уяржа, Янжамаяа хайрлажа, дэмышье сохёо байнаб даа гэхэ мэтээр нэгэ һанана. Хэрбээ бурханиешни гаргажа хаяхамнай гээд комсомолшуудай ерээ һаа, ямаршье юумэндэ торон тогтонгүй, үйлөөрөө болоод һалашахаб гэжэ нэгэ шангадан бодожо, уруугаа харан һууба. Үгы даа, тиимэ юумэ болохогүй бээ гэжэ бага һанаагаа заһана» (Ц.Дон. Хиртэһэн һара //Зохёолнууд. Улаан-үдэ, 1958. 33 н.). Тэрээнһээ гадна анафора, эпифорэ болон бусад ирагуу һайханай арга боломжонууд художественно хэлэлгын жасада оролсоно.

Анафора хадаа шүлэгэй мүрэй эхиндэ нэгэл үгэ гү, али абьянуудайнгаа бүридэлөөр адли үгэнүүд дабтагдадаг үзэгдэл; харин эпифорэ гээшэнь мүрэй һүүлдэ адли үгэнүүдэй хэрэглэхые хэлэнэ, жэшэнь:

1) Өөрын алдуутай,	2) Һонор, үнэн дуран
Өөрын нүгэлтэй	Дали үгэдэг.
Хүнши гээд, намайе ойлгоһой.	Һохор, дүлии дуран
Ходол амжалтатай,	Тамада хаядаг.
Ходол жаргалтай	
Хэмэл бурхан бэшэш гэхэй.	

Г.Раднаева. Талын булаг. Улаан-үдэ, 1994. 97 н.

Ямаршье нейтральна аргуудадар эстетическэ үүргэ гүйсэдхэжэ шадаха гэшэ тон шухала. Уран зохёолой үгэдэ семантическая ба эмоциональна удха нэмэгдэжэ, уран дүрэ бии болодог. Энэ үзэгдэл бусад үгэнүүдтэй холболгоһоо дулдыдана, багашье, ехэшье контекст соо бэелүүлэгдэнэ.

Метафоризаци ирагуу найханай тон типичнэ үзэгдэл бшуу. Жэшээн, Барас Халзанов шүлэг соо хүн яажа атаархалда абтаад зобоноб гэжэ харуулхадаа, атаархалые амиды амитан шэнгээр зураглана:

Хара атаархал намайе зобооно.
Хоолойе хаха бооно. Хиирэнэ.
Намтаяа сугтаа үбгэрнэ, үмхирнэ...
Нэтэрнэ. Доройтоно.
Зоргоороо боложо зорёотоно. Олиггүйгөөр
Зосоохиием уудална.
Минии бэе тэрээнһээ боложол
Муудана... (Хээрын шулуун. Улаан-үдэ, 1991. 70 н.)

Геройн досоохи байдал мэдэрэлын зэргэсүүлэлгээр хуруулалга мүн художественно арга болоно: «Иигэжэ һууһан Жалмын досоо *жаргал гашиудал хоёр хара сагаан могойнууд* боложо хадхалдана. Тиигэбэшье байгаалиин найхан хүгжэм, *унтархагүй омогорхол тэрэнэй досоо соргоор бүлэжэ* байна ха юм!» (Д.Батожабай. Төөригдэһэн хуби заяан. Улаан-үдэ, 1959. 113 н.).

Ямар нэгэ үгэ бүхэли зохёолой лейтмотив (гол удха харуулһан) болохо гэшэ художественно текстын нэгэ онсо шэнжэнь юм. Жэшээн, Ц.Доной зохёол соо *хиртэһэн нарын* дүрэ хүнэй сэдхэлэй байдалда хара ханаанай, муу эрмэлзэлгын орохын тэмдэг боложо үгэнэ гээшэ ха: «...өөдөө харан гэхэдэнь, баруун урда зүгтэ байһан арбан табанай хара үрөөһэн талаһаа хахадынь шахуу харлажа хиртэһэн, үлэдэһэн хахадынь шуһан мэтэ улаан зүһэтэй болоһон байба» (72 н.).

Үгын байра зохёолой композицида ехэ удха шанартай. Уран зохёолнууд олонто эрид илгаа (контраст) дээрэ байгуулагдадаг. Жэшээн «После бала» гэжэ рассказ соогоо Л.Толстой геройн ондо ондоо байдалда байһан эрид илгаае таарама үгэнүүдээр зураглан харуулна. Басагатаа хатар гүйсэдхэжэ байхадаа полковник эсэгэнь ехэ зохид, үндэр сэбэр хүн гэжэ харуулагдана, теэд һүүлдэнь аягүй шэрүүн хүгжэмэй абьяан соогуур хайра гамгүйгөөр солдадуудай хэһээлтэ хэжэ байһан үнөөхил тэрэ полковник ехэ муухайгаар үзэгдэнэ.

Иигэжэ рассказай эрид илгаатай лексикээр дүүрэнги хэлэлгын онсо байгуулга ганса зураглагдаһан дүрэ бэшэ, харин хүнэй сэдхэлэй мэдэрэлэй байдал, ханаа зоболгыё бүри эли тодоор харуулна. Тиигэжэ зохёолой гол удхыё дамжуулна. Уншагшын нүдэндэ энэ үзэгдэл эли тодоор харагдаһан мэтэ болоод, сэдхэлэнь хүдэлгэнэ, тиин удхань тон ойлгосотой болоно.

Буряад уран зохёолдошыё иимэ арга мүн лэ тодорогдонхой. Жэшээн, «Шуһата хюдалга» гэжэ Ц.Доной рассказ соо партизаныуд *эрэлхэг зоримгой, баатар габьяата нүхэд, алдарта дурасхаал* гэжэ найшаһан үгэнүүдээр зураглагдана, харин *хархис, зэрлиг, хара алууршад, һогтуу, хоёр нүдэниинь уб ула-*

ан, аманһаа шүлһэ һайруулһан, галзуу нохойн түхэлтэй г.м. муушааһан үгэнүүдээр тэдээниие хюдаһан сагаантан дайсадые зураглана.

Бага контекст соо нэгэ үгэ дабталга гээшэ алдуу гэжэ тоологдоошье һаа, үгэ дабталга гээшэ уран арга болодог, жэшээнэ Б.Халзанов шүлэгөө иигэжэ эхилнэ:

Манай хэһэн нүгэл ехэ,
Манай хэһэн хэрэг бага...

Эсэстэнь дахин иигэжэ дабтана:

Манай хэһэн нүгэл ехэ...
Манай хэһэн ажал ахир...

Иигэжэ художественно текст соо үгын эстетическэ үүргэ ехэ удха шанартай юм гэжэ юрэнхы хуряангыгаар мэдээсэбэбди. Тиихэдэ саашанхи бүлэгүүд соо үшөө энэ темэ үргэлжэлүүлэгдэхэ.

Эрдэм һуралсалай стиль

Научна харилсаанай зорилгонь хадаа һанал бодолые тон тодоор, логичноор гаргаха эрмэлзэл болоно. Ойлгосо гээшэ шухала зүйлынь ха юм. Үгүүлэмжэ, бодомжолгоор ухаалдин баримталга, ямар нэгэ үзэгдэлэй зүй тогтоол элирүүлхэ – эдэ бүгэдэ эрдэм науки шэнжэнүүдһээ эрдэм һуралсалай хэлэлгэ дулдыдана. Абстрактна, согсолхы, онсо логично хэлэлгэ юрэнхы шэнжэнь болоно.

Абстрактна лексикэ, тэрэнэй тоодо терминүүд, ехэ олоор хэрэглэгдэдэг. Жэшээнэ, *Тооложо элирхэйлэлгэ хадаа удаадахи зүйл дээрэ үндэһэлнэ; хуһан жабартайда яадагыггүй; химик иимэ юумэндэ анхаралаа табиха ёһотой* г.м. Художественно хэлэлгэдэ үгэ бүхэн индивидуальна, дабташагүй дүрсэлэлгэ болоод байхада, научна хэлэлгэдэ холбуулалнууд, үгэнүүд юрэнхы нийтэ удхатай. Уран зохёолой үгын олон удхатай байхада, эрдэм һуралсалай текст соохи үгэ ганса удхатай, термин болоод байдаг.

Глагол ба юумэнэй нэрэнүүд шэнэ абстрактна удхатайгаар хэрэглэгдэдэг, жэшээнэ:

<u>аман хэлэлгэдэ</u>	<u>научна хэлэлгэдэ</u>
газаа гараха	- энээнһээ иимэ тобшолол гарана...
кино хараха	- удаадахи зүйл хараа...
багша болохо	- гол хубинь болоно... г.м.

Глаголой саг харуулдаггүйнэ морфологическа шэнжэнүүдэй нэгэн болоно, ехэнхидэ дабтаһан причасти, мүнөө сагай ба үнгэрһэн сагай глаголой түхэл хэрэглэгдэдэг:

«Нэгэ гуримтай грамматическа түхэлнүүдые парадигма гэдэг. Тиимэһээ юумэнэй нэрын зохилдолой парадигма, деепричастиин парадигма, үшөө үргэнөөр, глаголой найралдалай парадигма гэжэ хэлсэдэг.

Грамматическа түхэл бүхэниие үгэ-түхэл (словоформа) гэдэг. Жэшээн, *номоор, үбэлын, ябамсаар* г.м. үгэнүүд тус тустай үгэ-түхэл болоно» (Цыдыпов Ц.Ц. Буряад хэлэнэй морфологи. Улаан-үдэ, 1988. 5 н.). Удаадахи жэшээ:

«Шэнжэлэгшэд элдэб янзын ханал бодол ехэнхидээ хэлэлгын нэрэ хубинуудаар хэлэдэг *байгаа*. Гол түлэб юумэнэй ба тэмдэгэй нэрэнүүдээр арсалдадаг *байгаа*» (тэндэл, 25 н.).

Олоной тоогой нэгэдэхи нюурай түлөөнэй нэрын хэрэглэлгэ үшөө нэгэ онсо шэнжэнь болоно: *бидэ* иигэжэ тэмдэглэнэбди...; *манай* ханамжаар... г.м. Иигэжэ нюурай удха шухала бэшэ болоно.

Глаголнууд олон ушарта нюургүйгөөр хэрэглэгдэдэг, ямаршые үйлэдэгшэ байһань хамаагүй: Ехэл хомор *хэрэгсээгдэдэг* түхэл юм (80 н.). Юумэнэй нэрын тоогой категори мүн һула байдаг, нэгэнэй тоодо байһан юумэнэй нэрэ согсологдоһон юумэнэй удхатай байдаг: *Гар* гэшэ ганса хүдэлмэри хэдэг зэбсэг бэшэ юм (Комаров). *Шэхэн* хадаа ямаршые абяанай шүүлбэри гүйсэдхэдэг (Столетов). Ехэнхидээ... отологдоһон модотой ой соо *хандагай* дайралдадаг (Мильков).

Абстрактна удхатай иимэ үгэнүүд үргэнөөр хэрэглэгдэдэг: хүдэлмэри, хүдэлсэ, тоо, үзэгдэл, харилсаан, үйлэ, шэнжэ, бүрилдэл, хубилалта, дэлгэрэлгэ, байдал, нүлөө, удха шанар, элирхэйлэгшэ, тодорхойлолго, ушар, опыт, процесс, асуудал, объём, үе саг, арга онол, дүн, хуби, энерги, түхэл, хүшэн, масса, үйлэдэлгэ, арга боломжо, хэрэгсэл г.м.

Синтаксисай хүсөөр научна хэлэлгын логичность элирүүлэгдэдэг. Гол шэнжэнүүдэйнэ нэгэн оролто үгэ хэрэглэлгэ: «*Ондоогоор хэлэбэл*, наклонени гэжэ категори үйлэ үнэхөөрөө болоо гү, али үгы гү гэжэ харуулна» (Цыдыпов Ц.Ц. Буряад хэлэнэй морфологи. 64 н.). Оролто үгэ үгүүлбэринүүдэй хоорондох харилсаа харуулна. *Тиихэдэ, тиимэһээ, тиигэжэ* г.м. холбоһон удхатай үгэнүүд олоор дайралдадаг. Холбоһон удхатай иимэ обородууд байдаг: *үшөө жэшээ хаража үзэе, мүнөө нүгөө асуудалаар ханамжаяа хэлэе, тайлбарилжа туршая* г.м.

Тус, мэдээжэ г.м. үгэнүүд зааһан түлөөнэй үгын үүргэтэй байдаг. Хамаанай падежэй түхэл ехэ үргэнөөр хэрэглэгдэдэг (атомай рентген элшэнүүдэй долгиин ута богониин дулдыдалгын тодорхойлолго (Капица) г.м.

Бусад стильүүдтэ ороходоо, сложно мэдүүлэлэй тоо олон байдаг, дэлгэрэнгэ простой мэдүүлэлнүүд олон; *хэрбээ...һаа, харин; иимэ ушарһаа боложо, тэрээнһээ гадуур, энээнһээ гадна, энэ шалтагаанһаа* г.м. союзна үгэнүүдтэй мэдүүлэлнүүд, причастна ба деепричастна обородууд дэлгэрэнхэй.

Бодомжолго, зураглалга, тобшололго текстын гол шэнжэнүүд. Научна текст оролто, гол хуби, тобшолол гээд хубаардаг. Тиихэдээ мэдээжэ юумэн дээрэһээ үндэһэлжэ, шэнэ мэдэгдээгүй юумэндэ оруулдаг. Түрүүн шийдэхэ асуудал зураглагдажа үгтэдэг, тиин тэрэнтэй холбоотой асуудалнууд, шэнэ ханал

бодолнууд, гипотезонууд, тэдээнэй баримталалга ба тобшололго гү, али со-
гсолбори.

Научна хэлэлгэдэ таарамагүй зүйлнүүдые нэрлэбэл, литературна бэшэ лек-
сикэ, эмоционально-экспрессивнэ лексикэ; тиин фразеологи хизаарлагданги
байха ёһотой; метафора хомор хэрэглэгдэхэ; 2-хи нюурта хандаһан түхэлтэй
глагол үгы; глагол мүнөө саг хомор ушарта харуулдаг; дутуу мэдүүлэл үсөөн;
хүнэй ба байгааалин байдал харуулһан нюургүй мэдүүлэлнүүд байха ёһогүй
г.м.

Эрдэм һуралсалай хэлэлгын юрэнхы шэнжэнүүдые һайн мэдэхэдэ, багша-
нарташье, оюутандашье дипломно, курсовой хүдэлмэри бэшэлгэдэ хэрэгтэй
болохо. Саашанхи бүлэгүүдтэ хэлэлгын тодо ба логично байгуулга тухай үшөө
хэлэгдэхэ.

Хэлэлгын зүб байдал

Зүб бэшэлгын гол дүримүүд.

Буряад хэлэнэй үгэнүүдэй зүб бэшэлгын, зүб хэрэглэлгын дүримүүд мон-
гол хэлэнүүдэй гол фонетическэ дүримүүд дээрэ үндэһэлнэ. Энэ хадаа аялга-
най тааралдал, ондоогоор хэлэбэл, сингармонизм болоно.

Эрэ, эмэ аялганууд нэгэ үгэ соо бэшэгдэдэггүй, харин эрсэ аялганууд
алинтайнышье бэшэгдэдэг. Энэ дүрим үгэ бии бололгодошье, түхэл хубилга-
хада, шэнэ түхэл бии бололгодошье (суффикс залгахада) сахигдадаг. Жэшэ-
энь, *түмэр, түмэршэ (дархан); арша, аршуул; улаан, улаагана; гэр, гэрһээ,*
үглөө, үглөөһөө г.м. Энээнһээ гараһан аялгануудай һубарил, нугарал гэжэ дүрим
бии (олгуулая, хөөрүүлээ, ёохорлоо г.м.)

Хори буряадай хэлэн литературна хэлэнэй һуури боложо үгэһэн гэшэ,
тиимэһээ энэ нютаг хэлэнэй ёһо дүримүүдые баримталнабди.

Зарим тодо бэшэ аялгануудые иигэжэ бэшэхэ ёһотой гэжэ дүримүүд тогто-
огдонхой:

1. Эмэ үгын эгээл эхиндэ ба эхинэй **б, ж, ш, з, с, һ** хашалгануудай удаа түргэн
и бэшэхэгүй, харин э бэшэхэ, жэшээнэ:
эли, эрезэн, бэшэг, бэһэлиг, жэл, шэмэг, шэнэ, зэртэгэр, зэрлиг, сэнтэхэ,
сэмсэгэр, һэбшээ, һэрбэгэр, һэмһэн г.м.
Зүгөөр 1-хи, 2-хи нюурай түлөөнэй нэрэнүүдтэ, мүн эрэ үгын эгээл
эхиндэ түргэн **и** бэшэхэ, жэшээнэ: *би, бидэ, ши, шинии, инаг, илдам, ибартаха,*
ирагуу г.м.
2. Эмэ үгын эхин үедэ дифтонг **эй** бэшэхэгүй, харин **ээ** бэшэхэ: *дээжэ,*
бээлэй, ээзгэй г.м.
3. Үгын эхин үедэ удаан **ы** бэшэхэгүй, харин удаан **ии** бэшэхэ: *шимэ, тии-*
мэ, диилэхэ, жиихэ, шиираг, сиидэм, сиилэгэр, һиихэ, һиирэг, зиитэгэр г.м.

4. **Уй, үй** дифтонгнууд үгын гансал эхин үедэ бэшэгдэдэг: *уйлаха, буйлаха, үйһэн, хүйтэн* г.м. Саашанхи үенүүдтэ зарим нютаг хэлэнүүдтэ дифтонгын үгүүлэгдэдэгшье *һаань, удаан ы* аялгание бэшэхэ: *харгы (харгуй бэшэ), зүгы (зүгуй бэшэ), хүхы (хүхуй бэшэ)* г.м.

Доро заагдаһан ушарнуудта аялганай тааралдал баримталагдадаггүй:

- 1) сложно үгэнүүдтэ: *уласхоорондын, агууехэ, олониитэ;*
- 2) абтаһан үгэнүүдтэ: *совет, правлени, балет;*
- 3) үйлын падежэй залгалтада: *хадые, модые, ногоое;*
- 4) -рхёо, -хёо, -шоо, -нхаар гэжэ глаголой суффикснуудые эмэ үгэнүүдтэ залгахата: *эдижэрхёо, мэдээдхёо, гүйшоо, хэлэнхаар;*
- 5) -гүй, -дүй, -шье частицануудые эрэ үгэнүүдтэ залгахата: *ябаагүй, ошо-огүй, табибашье;*

Буряад хэлэндэ иимэ бэшэгэй дүримүүд баримталагдана:

1. Фонемно-фонетическэ гол ёһон фонемын элдэб янзануудые нэгэл үзэгөөр тэмдэглэхэ: *туг* гэхэдээ, **г** бүдэхэ, *хабшамал*, харин *тугай* гэхэдээ, **г** хонгёо, *забһарай* болоно, гэбэшье энэ хоёр абьян нэгэ фонемэдэ хабаатай байһан тула, нэгэл **г** үзэгөөр тэмдэглэгдэнэ.

Гэхэтэй хамта дуулдаһан соонь бэшэгдэдэг үгэнүүд бии, жэшээн: *мал, шуулаа, ээрээ* г.м.

2. Морфологическа гол ёһон элдэб үгэнүүдэй адлирхуу хубинуудыень нэгэл янзаар бэшэхэ гэхэн дүрим. Хамаанай падеждэ иимэ залгалтанууд тогтоогдонхой: **-ай, -гай, -нгай, -ой, -гой, -эй, -гэй** - *галай, модоной, эбэрэй*; **-ын, -ин** - *хадын, ханиин*; **-н** - *нохойн, дэлхэйн*; үйлын падеждэ: **-ые (-гы), -ие, -е** - *ашые, бэриие, бээлэйе* г.м.

Нюурта ба өөртэ хамаадалай түхэлдэ байһан юумэнэй нэрэ хэрэглэхэдээ, энэ категориие заагша залгалтануудые үлүү дабтадаг агша. Теэд энээниие алдуу гэжэ тоолодоггүй гээшэ. Жэшээн:

шинии номиини, танай малтнай, өөрынгөө байрынгаа г.м. Аман хэлэлгэдэ *өөрынгөө түрэлһөөрөө* гэхэ ушар дайралдадаг агша, энэнь буруу юм.

Олоной тоогой залгалтанууд **-нар, -шуул, -шууд** ганса хүниие нэрлэһэн үгэдэ байдаг: *багшанар, монголишууд, эдиришүүл* г.м.

Бэшэ залгалтанууд ямаршье үгэнүүдтэ хэрэглэгдэнэ: *хонид, нүхэд, айлнууд, колхозууд, ангууд, врачууд, гаражууд, кружогууд, тетрадьнууд, паркнууд* г.м.

Буряад хэлэндэ хоёролжон падежүүд үргэнөөр хэрэглэгдэнэ: *ахында сугла-раа, гэртэнһэ гараба, наратайда ябая* г.м.

Абтаһан үгэнүүдэй сохилтотой аялгануудынь буряад хэлэндэ удаанаар үгүүлэгдэдэг, хашалгануудынь ород фонетикын ёһоор үгүүлэгдэдэг, һүүлэй аялганийнь һубарилай ёһоор бэшэгдэдэг. Жэшээн : *презентация* гэжэ үгэ *призидентаца* гэжэ хэлэгдэдэг, *экономическое – экономика, компьютер* тэ-

рэл зандаа г.м. үнинэй абтаһан ород үгэнүүд буряадшалагдажа үгүүлэгдэдэг ба бэшэгдэдэг: *пеэшэн*, *хартаабха*, *пулаад* г.м.

4. **Заншалта бэшэлгэ**, ородоор хэлэбэл, условно бэшэлгэтэй үгэнүүдые дурдабал, иимэ байна: *би*, *ши*, *ба* гэжэ үгэнүүдтэ удаан **ии**, **аа**, **ы**, дуулдабашье *һаа*, түргэн **и** заншалай ёһоор бэшэнэбди. Мүн *долгин*, *һалхин* г.м. үгэнүүдтэ зарим абяануудын ондоогоор үгүүлэгдэдэгшье *һаань*, заншалай ёһоор бэшэдэг гээшэ. Мүн абтаһан үгэнүүдые заншалай ёһоор бэшэнэбди (*класс*, *халаас* бэшэ; *фабрика*, *һаабриха* бэшэ; *чемодан*, *шумдаан* бэшэ) г.м.

үгэнүүдые зүб хэрэглэлгэ

Юумэнэй нэрые зүб хэрэглэлгэ

Буряад хэлэнэй шэглэһэн глаголнууд юумэнэй нэрые үйлын падежэй түхэлдэ байхые эрилтэ табидаг юм. Иимэ ушарта залгалтануудын нэгэ янзын байха ёһотой. Заримдаа «Капуста хэршээд ... морхообые ябталан табихадаа...» гэхэншүү алдуутай хэлэлгэ үзэгдэдэг. Хамаанай падеждэ *Хүршэ Тувагай* гэхын орондо *Хүршэ Тувын* гэдэг алдуу дайралдадаг байна. Б.Ж. Будаевай жэшээ болгон үгэһэн материал үзэхэдэ, «...элдин *Борьёогой хужарлиг һужаада ништын хүрэгүүдэй нилээд үсөөржэ...*» гэхэн оборот соо «*хүрэгүүд*» хамаанай падеждэ буруу зохилдогдоһон байна, юуб гэхэдэ энэ жэшээдэ хамаадалай удха үгы юм. Зүб түхэлын: *хүрэгүүд үсөөржэ...* (Бурятский язык. Современное состояние (социолингвистический аспект). Улан-Удэ, 1999. С.101)

Тиэхэдэ буряад хэлэнэй нормоор нэгэ юумые хоёр гурбан үгөөр элирхэйлһэн байгаа һаа, гансал һүүлшын үгэнь хамаанай падеждэ байха ёһотой, жэшээн: *выставкын нээлгын үедэ...* гэхэдэ буруу, харин зүб түхэлын *выставка нээлгын үедэ...* болоно (баһал тэндэ). Элирхэйлэгшэ болоһон юумэнэй нэрэ заабол хамаанай падеждэ байха ёһогүй, алдуу болоно: *Японой үнгэтэ телевизор (япон үнгэтэ телевизор)*. Мүн ондо ондоо падеждэ байгаад, элирхэйлэгшын үүргэ дүүргэһэн үгэнүүдэй ганса һүүлшын үгэнь зохилдогдоходоо зүб гэжэ тоологдоно: *Харланһаа тоонтотой профессор* гэхын орондо *Харлан тоонтотой профессор* гэхэ ёһотой (дээрэ дурдагдаһан номһоо абтаба).

Буряад хэлэндэ үйлын падеж мүн онсо шэнжэтэй юм. Амитай юумэ нэрлэһэн үгэ үйлын падежэй түхэлтэй байдаг, харин амигүй юумэ тэмдэглэһэн үгэ үйлын падежэй залгалта абадаггүй. Жэшээн, *нохойе дуудаба (нохой дуудаба бэшэ)*, *хубсаһа абаба (хубсаһые абаба бэшэ)* г.м. Хамаадалай удхатайгаар хэрэглэгдэһаа, адли болодог ха: *дүүгээ асарба, морёо унаба, номоо уншаба, дүүень асарба, моришень унаба, номыень уншаба, хүршын хаалгые нээбэ, Баярай самсые угааба* г.м. (манай жэшээ).

Гаралай падеждэ байха ёһотой юумэнэй нэрые хамаанай падеждэ оруулжа худхаха ушар дайралдадаг: *ямаршыё муу талын нүлөө үзүүлдэггүй* гэхэгүй, харин *Ямаршыё муу талһаа нүлөө үзүүлдэггүй* гэжэ хэлэхэ. Ород хэлэнэй нүлөөһөө боложо, заримдаа зүгэй падежээр үйлын падежэй түхэлые һэлгүүлжэрхихэ ушар байдаг: *Малагар духадань нэгэ тоншоод...* (*малагар духыень ...*).

Эхир үгэ буруу хэрэглэхэдэ иимэ алдуу гарадаг: *Мүнгэн һангай асуудал* (*мүнгэ һангай*), *Иимэ жама биш гү?* (*жама ёһо*) г.м. (Б.Ж.Будаевай материалһаа).

Иигэжэ буряад хэлэндэ юумэнэй нэрые ондоо үгэтэй холбоходо, ямар нэгэ падеж зүбөөр хэрэглэхэ гэшэ шухала гэжэ тобшолоё. Буруу холбобол, удхань алдагдана.

Тэмдэгэй нэрэнүүдые зүб хэрэглэлгэ.

Субъективнэ сэгнэлтын суффикснууд -хан, -бтар, -шаг мүн префиксоидой хүсөөр юумэнэй шанарай зэргэ харуулнабди: *улаахан, улаабтар, улааншаг, уб улаан, шад улаан*. Мүн гаралай падежэй түхэл хэрэглэгдэдэг: *энэ номһоо тэрэ номынь бүри һонин* г.м.

Тэмдэгэй нэрэ үйлыншыё шанар харуулдаг: *хурдан гүйбэ, һайн һурана* г.м. Субстантивированнэ тэмдэгэй нэрэ зохилдодог, олоной тоогой залгалта абадаг, хамаададаг.

Харилсаата тэмдэгэй нэрые сасуулһан гү, али дутуулһан зэргэтэй удхатайгаар хэрэглэжэ болохогүй. *Энэнь тон үндэршээг добо, эгээл шулуута харгы, энэ үхэр нүгөөдэһөө харабтар, угаа аюулта зам* г.м. хэлээ һаа, алдуу болохо юм. Удхыень тодоор харуулхын тула тэмдэгэй нэрые ехэ болгоомжотойгоор хэрэглэмээр, жэшээн, «Ц.Дон буряадай тон бэлигтэй уран зохёолшон байһан» гэжэ хэлээ һаа, бусад зохёолшодһоо, Х.Намсараевһаа, Ж.Тумуновһээ г.м., бүри бэлиг ехэтэй гэжэ ойлгуулхаар байна. Тиимэһээ «Ц.Дон буряадай тон бэлигтэй уран зохёолшодой нэгэн байһан» гээ һаа таарамжатай юм.

Абтаһан тэмдэгэй нэрэнүүд ород һууряараа аад, буряад фонетикын ёһоор тааралдажа хэрэглэгдэнэ: *конкурсно, консервативна, конвейернэ, комплексно, коммунальна* г.м.

Тоогой нэрэнүүдые зүб хэрэглэлгэ

Тоогой нэрэ холбуулал соо юумэнэй нэрэтэй суг байхадаа хубилдаггүй, жэшээн, *хорин хонидыё, табан сонхонуудаа, хоёр хүбүүдээр* г.м. Дугаарлаһан (-дахи), суглуулһан (-уулаа, -уулан), баглуулһан (-аад) тоогой нэрэнүүдэй түхэлнүүд аялганай тааралдалай ёһоор бэшэгдэдэг. Бутархай тоо 1,5 нэгэ бүхэли арбанай таба гү, али нэгэ бүхэли хахад; 0,02 ноль бүхэли зуунай хоёр гэжэ хэлэгдэхэ болоно. Мэдүүлэл соо ямаршыё гэшүүн болодог: *Таба метр хахад бүд абаба. Би арбан хоёр хахадта ерэхэб* г.м.

Тоолоһон тоогой нэрэ элирхэйлэгшэ болоходоо һүүлэй -н-тэй хэрэглэгдэдэг: *дүшэн жэлэй оёе тэмдэглэбэбди*. Зүгөөр *нэгэн, мянган* гэжэ тоогой

нэрэнүүдэй бүридэһэн тоодо оролсоходонь, **-н** хашалганиинь унадаг: *нэгэ мянга зургаан зуун хонин* г.м. Бүридэһэн тоогой нэрын һүүлшын үгэ зохилдодог: *хоёр зуун арбан табанай* г.м. Тоогой нэрэ зохилдодог, хамаадаг: *нарын арбанда, арбые* хороохо, *зуугаа* үгэ г.м. Урдань 10000-е түмэн, 100000-е бум, 1000000-е сая гэдэг байһанаа, 30-аад онһоо миллион, миллиард г.м. дээдэ зэргын тоо нэрлэһэн үгэнүүдые абаһамди.

Түлөөнэй үгэнүүдые зүб хэрэглэлгэ

Түлөөнэй үгэнүүдые үзэхэдэ, *өөрөө* гэжэ һөөргэтэһэн түлөөнэй үгэ онсо зохилдолтой юм: *өөрынгөө, өөртөө, өөрыгөөрөө, өөртэйгөө, өөрһөө*. *Ямар, алин* гэжэ үгэнүүд ганса хамаадалай залгалтатайгаар зохилдодог: *ямарайнь, алинайнь, ямартань, алиндань* г.м.

Хэр гэжэ үгэ ганса зэбсэгэй падежэй түхэлтэй, алибаа гэжэ тодо бэшэ түлөөнэй үгэ огто парадигмагүй. Гурбадахи нюурай түлөөнэй үгэ литературна хэлэндэ огто үгы, *тэрэ* гэхэн зааһан түлөөнэй үгэ хэрэглэгдэдэг. Нютаг хэлэнэй *өөһэн* гэжэ үгын хэрэглээ хаа зүйлтэй байха байгаа һэн ха, юуб гэхэдэ, *өөһэд* гэжэ түхэл бии ха юм.

Буряад зон аха хүниие хүндэлжэ заабол *та* гэжэ хандадаг гээшэ ааб даа. Гэбэшье *өөрһөө* залуу аад, ямар нэгэ хүндэтэй хүндөө мүн баһа *та* гэжэ хандадаг (багша гү, али докторто г.м.). Хэрэг ябуулгын, ажалай газарта бэе бээдэ *та* гэхэ ёһотой.

Хэн гэжэ түлөөнэй үгые хүндэ хандахадаа хэрэглэхэдэ буруу, бүдүүлэг ябадал харуулаһан ушар юм (жэшээн, «хэн, наашаа һуу...»). Хажуудаа байһан хүндэ нэрээрнь хандаха ёһотой. Мүн энэ гэхэн үгөөр хажуудаа байһан хүн тухай хэлэхэдэ, доромжолһон шэнги бошодог: жэшээн, «энэш тиигэжэ хэлэбэ...», «энээнтээ хэгты» г.м.

Тодо бэшэ түлөөнэй нэрын орондо тоогой нэрэ хэрэглэжэ болоно: «Нэгэ хүн ерээд ошоо һэн...». Харин *хэн нэгэн* гэжэ түлөөнэй үгые халта ондоохон удхатай гэжэ ойлгохоор: *Хэн нэгэн ерээд ошоо һэн* гэхэдэ буруу шэнги байна. Теэд *хэн нэгэн заал хаа ошохо зэргэтэй болобо; ямар нэгэ арга онол олохо; эндэ хайшаашьеб таагүйшэг байба* г.м. гээ хаа зүб ха.

Глагол зүб хэрэглэлгэ

Деепричасти гол үйлые дахаһан гү, али ушарлаһан нэмэри удхатай глаголой түхэл юм. Мэдүүлэл соо гол түлэб ушарлагшын үүргэ дүүргэдэг, хэлэгшэсье болоод байдаг, жэшээн: үглөөгүүр эртэ, зоной *суглартар*, юумээс бэлдээд байа. Тэдэ мүнөө болотор *сугларһаар*.

Хэлэгшын үүргэ дүүргэхэдэ, деепричасти заабол туһалагша глаголтой байдаг: бороон *орожо байба*.

Шэлэһэн деепричастиин онсо илгаань гэхэдэ, -нхаар суффикснь аялганай тааралдалай ёһоор хубилдаггүй: эдээр бээ *шэмэглэнхаар*, эрдэмээр бээ шэмэглэ.

Сэхэ залог хүлээгдэһэн залог хоёрые худхажа заримдаа алдуу гаргадаг. Жэшэнь, *хуралсалай ном соо иигэжэ бэшээтэй байба*: «Манай хүдэлмэри соо ниилэһэн деепричастиин удхые аяар найман нюур соо нилээд тодоор харуулагдаһан байна». Эндэ *харуулһан* гэжэ сэхэ залогой түхэл хэрэглэхэ байһан байгаа, *үгы хаа удхые* гэхын орондо *удха* гэхэ байгаа. Яаха гэжэ үйлэдэлгын түлөөнэй үгые заримдаа яряандаа үлүү ехээр хэлэдэг гэжэ ханагдахаар. Үйлые сэхэ нэрлэһэн глаголой орондо *яаха* глагол хэрэглэһэн жэшээ: *номоо яахаяа яанабта?* (*номоо уншахаяа яанабта?* гэхын орондо).

Абтаһан глаголнуудые хэрэглэлгэдэ мүн нормо тогтоогдонхой. Жэшэнь, үгэ бии бололгодо иимэ суффикснуудые залгана:

-ла – командировалха, редактировалха, конфисковалха, танцевалха г.м.; -да - кокслогдохо, протоколдохо, пулемёддохо г.м.

Синтаксисэй талаар буряад мэдүүлэлэй үгэнүүд тогтонги байратай байдаг. *Хэлэбэ тэдэ иигэжэ* гээ хаа, буруу болоно. Нэрлүүлэгшэнь хэлэгшынгээ урда байха ёһотой (тэдэ иигэжэ хэлэбэ). Аман хэлэлгэдэ энэ дүримые эбдэжэ болодог: *эихэбтэр лэ дээ тиимээр ябахада... хайнаар дуулдана, хажуудамни байһан шэнги...* Нэрлүүлэгшын заагша үлүү ехээр хэрэглэгдэдэг агша: *Битнай хадаа һэн болбол ноён болохоб даа...*

Зүб үгүүлбэри

Зүб үгүүлэлгэ (орфоэпи) тухай Э.Р.Раднаев «Бурятское литературное произношение» гэжэ 1987 ондо студентнэртэ зорюулһан ном хэблэжэ гаргаһан юм. Буряад хэлэнэй орфоэпеэр словарь гэжэ байхагүй. Тиимэһээ энэ талаар хэгдэхэ хүдэлмэри үшөө байна.

Гэбэшье хори хэлэлгын үгүүлбэри гол түлэб литературна болонхой гэжэ мэдээжэ. Тиимэһээ радио, телевидени, театрай тайзан дээрэһээ жэшээтэ литературна үгүүлэлгэ дуулдана гэжэ мэдэнэбди. Буряад хэлэн дээрэ заажа байһан багша хүн мүн зүбөөр, дүрим баримталжа, хэлэхэ баатай юм ааб даа.

Буряад орфоэпиин принципүүд иимэ:

1. Бүгэдэ буряадай аман хэлэлгэ – үндэһэн һуури болохо ёһотой.
2. Хори нютагай хэлэлгын нормо хэрэглэгдэбэшье, хориин диалектизмууд литературна хэлэлгэдэ орохогүй. Жэшэнь, *үр'т'ээ* (бэшэг дээрэ *үритэй*), *мор'ошыйо* (бэшэг дээрэ *моридые*), *түл'өөн* (бэшэг дээрэ *түлээн*) г.м.
3. Баруун нютаг хэлэнһээ үгүүлхэ вариант абаха: нэжээд, хошоод.
4. Орфографиһаа ехэ илгаагүй үгүүлбэри байхадаа хайн.

Аялгануудые үгүүлхэдэ иимэ дүрим баталдаг:

Түрүүшын үеын богони аялгануудые тодоор үгүүлдэг (аха, одон г.м.).

Саашанхи үенүүдтэ байһан богони аялган тодо бэшээр үгүүлэгдэдэг, заримдаа унадаг, жэшээнъ, бутатай гэхын орондо *буттай*, үзэнэ гэхын орондо *үзнэ*, адаха гэхын орондо *адха* г.м. гэжэ хэлэжэ болохо.

Мүн үгын һүүлдэ тодо бэшэ байха (гэртэ, намда г.м.).

Харин удаан аялган ходо тодоор, татагдажа үгүүлэгдэдэг(аадар, орооһон, элдээ г.м.). Дифтонг мүн удаанаар үгүүлэгдэдэг (ой, ай, уйтан, үйһэн г.м.). Буряад хэлэнэй аялгануудай һубарилай ёһоор, түрүүшын түргэн аялган абяанай ба удаан аялган абяанай нүлөөһөө боложо, үгэ соохи аялганууд түрүүшын аялганда гү, али удаан аялганда адли шанартай болоод үгүүлэгдэдэг (энээниие ассимиляци гэдэг), жэшээнъ, *хон'он*, *ал'ам*, *дувуун* (*хонин*, *алим*, *добуун* г.м.).

Хашалган абяануудай үгүүлхэ онсо шэнжэнь иимэ:

Һүүлэй **н** ходо хамарай байдаг (наран, аман, дүн, ан, дэн г.м.), тиихэдэ үгын дунда байхадаа, **х**, **г** –ын урда мүн хамарай (хонхо, анхан, һунга, сэнгэ г.м.). Долгин, анги, тэрэнги г.м. үгэнүүд соо **г** орондо зөөлэн **д** үгүүлэгдэдэг (дол'д'он, анд'а, тэрэнд'э), халхин, мүлхи г.м. үгэнүүдэй **х** хашалган **т** болодог (һал'т'ан, мүл'т'э) .

Аялгануудай хоорондо гү, али **р**, **л** –ын удаа байгаа **һаа**, **б** хашалган аман үгүүлэлгэдэ **в** болодог, **г** хашалган забһартайгаар үгүүлэгдэдэг (обоо – овоо, дабаа – даваа, арбан – арван, үрбэгэр – үрвэүэр, угаа - угаа, урга - урга, олго - олого, альбан – альван г.м.).

Ж, **ш**, **з**, **с** хатуу хашалганай удаа **ии** бэшэгдээшье **һаа**, **ы** үгүүлхэ: *шиираг*, *сиидэм*, *жиихэ*, *зиитэгэр* г.м.

Абтаһан үгэнүүд соохи зарим абяануудые урдань буряадшалжа үгүүлдэг байһан (обёос, пеэшэн, халааша г.м.), тэрэнъ мүнөөшье энэ хэбээрээ бэшэгдэдэг. Теэд мүнөө шэнэ абтаһан үгэнүүдые ородоор үгүүлдэг: компьютер, цирк, крем г.м. Буряад хүнэй хэлэн нугархай болонги гэжэ тобшолоё.

Тодо хэлэлгэ

Хэлэ найруулгын тодо байдал хэлэлгын тон һайн шанарынь болоно. Тодор хэлэлгэ һонор ухаан бодолтой холбоотой, мүн хэлэжэ байһан юумэн тухайгаа һайн мэдэхэдэ, үгын удхые һайн ойлгоходо хэлэлгэмнай тодо байдаг.

Хэлэнэй нормын дүримүүдээр байгуулагдаһан хэлэлгые зүб гэжэ тоолнобди. Харин хэлэлгые тодо гү, бэшэ гү гэжэ удхын талаһаа элирүүлнэбди. Хэр зэргэ бодото байдалые хэлэлгын единицэнүүдэй удха (семантика) харуулна гэшэб гэжэ сэгнэнэбди. Бодото байдалые хүн ухаагаа гүйлгэн мэдэржэ, ухаалан мэдэнэ, үгэнүүдээр тэрэнээ тэмдэглэхые оролдоно. Хэлэгдэһэн үгэ тэмдэглэгдэһэн ойлгосодоо тааруу байха ёһотой. Тиимэһээ хэлэлгын удхын бүридэлгэдэ лексическэ удха гол шухала үүргэ дүүргэнэ.

1. **Синоним** энээн дээрэһээ тон һайнаар шэлэжэ шадаха гэшэ шухала юм. Илангаяа уран зохёолшод тон таарама үгэнүүдые ёһотой байрадань табижа шадаа һаа бодото уран зохёолшо болохо юм. Жэшээнъ, Хоца Намсараев 1936

ондо «Цыремпил» туужа бэшээд, тэрээн дээрээ үндэхэлэн «Үүрэй толон» роман 1955 ондо бэшэһэн гэжэ мэдээжэ. Эдээниие сасуулхада, нэгэ бага илгаатай. «Цыремпил» соо «алта шараһан гурбан ехэнүүд сэргэ бурхан бодолгото хаташаһан юм шэнги, тобойлдожо һууна» (225 н.) гэжэ бэшэһэн аад, роман соогоо «шобойлдожо» (32 н.) гэжэ үгөөр хэлгүүлһэн байна; мүн «...Десятина» гэжэ таабари хэлэжэрхёод...» гэхэнээ «десятина гээшэ юуб» гэхэн таабари хэлэжэрхёод...» гээшээр хэлгүүлээ. Һүүлшын оборот соохи ойлгосонь түрүүшынхихээ бүри тодо болоод үгэнэ.

Саашань үшөө «Цыремпил» повестиин хэхэг харая.

«Томогой газар талаар үхэрнүүд мүргэлдэнэ, баһа хэбтэнэ, тэдэнэй дундуур эбэрээ хатажа жагсаһан һархи дархи сар, буханууд, *нойтон шиига хүнэй амандаа тамхи жажалжа, хэнгэргүй заабалзан*, нюргаа үргэлөөд бүдүүрхэжэ ябаһан шэнги, айхабтар бүдүүрхүү янзаар хибэдэхээ хибэлдэн байна» (225 н.). Романай хэхэг абаад сасуулая: «...буханууд, *баяшуулай нойтон шиига хубүүдэй тамхи жажалжа, убайгүй бүдүүлигээр заабалзан ...*».

Хоёрдохи хэхэг соо «хэнгэргүй» гэжэ үгы «убайгүй бүдүүлигээр» гэхэн идеографическа синонимуудаар хэлгэхэдэнэ, үгүүлгэнэ бүри хурса, шоглоһон болоно, авторай буруушаһан хандалга элирнэ.

Гол геройн дүрые зураглажа бэшэхэдээ, бүри тодорхой болгожо, ганса абари зангыень, бэеынэ сэбэрые повесть соо түрүүн зураглаһан аад, һүлдэнэ роман соогоо мүн ажалша, зоной дунда хүндэтэйень тобойлгон элирүүлнэ.

Туужын хэхэг харагты:

«...ядарал зоболонгой дундаһаа зула шэнгээр бадаржа гараһан, шэг үнгэ сэбэр, сээжэ бэе тэбхэгэр, түрэлхи оюун хурса, зан абари аялдар, үгытэй Сэдүүгэй эдир һайхан Цыремпил гэдэг бэлэй» (215 н.). Романай хэхэг иимэ:

«...ядарал зоболонгой дундаһаа зула шэнгээр бадаржа, зон хүндөө, *үетэн нхэхдөө дурлагдаха*, шэг үнгэ сэбэр, сээжэ бэе тэбхэгэр, түрэлхи оюун хурса, абари зан аялдар, *ажалай хүөөр ажалуудаг* үгытэй Сэдүүгэй Цыремпил гэдэг бэлэй» (21 н.).

Ямаахан хүгшэн тухай бэшэхэдээ мүн баһа хубилалта оруулһан байна:

«Ямаахан хүгшэн тэрэ тулижа зобожо, айлай арһа тойрожо ябахадаа, сэдхэл ханаагаа хүнгэн болгохын тулада гэжэ нариихан шэнгэн хоолойгоор *уйдхартайгаар уянгалан* татажа, иимэ дуу дууладаг байгаа хэн» («Цыремпил». 214 н.). Харин роман соохи хэхэг харахада, стилистическэ синонимин жэшээ элирээд байна:

«Ямаахан тэрэ зэргэ тулижа зобожо, айлай эрьюулгэ тойрожо ябахадаа, харанхы болошоһон сэдхэл ханаагаа хүнгэн болгохын тулада нариихан шэнгэхэн хоолойгоор *гуниглан* татажа, иимэ дуу дууладаг байгаа хэн» (21 н.).

Хоёрдохи хэнэг соохи «гуниглан» гэжэ үгэ нэгэдэхи хэнэгэй «уйдхартайгаар уянгалан» гэжэ холбуулалай синоним болоно, тиихэдээ тэрэл удхатай аад, бүри тодо тобшохоноор элирхэйлнэ.

Публицистическэ стильдэ, һониной хэлэндэ, мэдээсэл тодоор үгэхын тулада синонимой хүсөөр ойлгуулжа бэшэдэг. Жэшээн, шэнэ абтаһан үгэ һая хэрэглэгдэжэ эхилхэдээ, удхань хэдэн үгэнүүдээр тайлбарилагдан дамжуулагдаг: «Үнгэрэгшэ жэлдэ оройдоол 45 хүнгэн трактор, 50 комбайн бүхы республика доторнай хубаагдаһан байна. Тиихэдээ худалдажа абтаа бэшэ, *лизингээр* гэхэ гү, али *үйлэдбэрилһэн продукцияа хожом тушаахаар* үгтөө юм («Буряад үнэн». 1996. 03.13.)

«Свободные цены» гэжэ шэнэ ойлгосые буряадшалхадаа, мүн дабталга хэхгүйн түлөө синоними хэрэглэжэ, оролдоно:

«Һая болотор хилээмэ-бүүлхын зүйлнүүдэй сэнгүүд *сүлөөдэ табигдаагүй* байгаа. Харин мини-пекарнинуудай эмхидхэнэй удаа сэнгүүдые *һула табихадашые* хамаагүй болоо бшуу» («Буряад үнэн». 1995.11.10.).

«Мүнөөшье манай литература *һуга гарам*а урагшаа алхам хэжэ шадаа гэхэ үндэһэн үгы. Буряад хэлэ хургуулида зааха хэрэгтэ *ялас гэмэ* һайн хубилалтанууд болоо гэхын аргагүй юм» (1994.11.22).

Синоним буруушагаар хэрэглэхэ ушарнууд хааяа дайралдадаг гэшэ. Иимэ жэшээ хараад үзэе:

«Халуун дулаан уулзалгануудай, танилсалгануудай дүрбэдэхи үдэр мартын 22-ой үглөөнэй 11 сагта хани барисаанай байшан соо «Байгал – дэлхэйн байгаалиин баялигай хүшөө» гэхэн асуудалаар «түхэреэн шэрээ» үнгэргэгдэбэ («Буряад үнэн». 1996.03.23.). Эндэ эхин холбуулалда нэгэ элирхэйлһэн үгэнь үлүү гэжэ эли бшуу.

Үгэнүүдэй удха һайн мэдэнгүй буруугаар, тодо бэшээр тэдэнээ холбоод, зарим ушарта һанал бодолоо хазагайруулан дамжуулдаг, энеэдэтэйшье болгодог: «Яһатан хоорондохи харилсаан мүнөө үнжэгэн үбшэнтэй асуудал болоод байна («Буряад үнэн». 1992.05.29.).

2. **Полисеми** гэжэ үзэгдэлые һайн ойлгоходо, үгэ зүб хэрэглэлгэдэ тухатай юм.

Олон удхатай үгыө нягта хэрэглэжэ шадаагүй дээрэһээ баһа иимэрхүү алдуутай үгүүлэл гарана:

«1985 онһоо манай орон дотор демократиин хүгжэжэ эхилхэтэй хамта зонхилолго, захиралтын үедэ Буряад арадай эрхын доромжологдодог байһан тухай олоной дунда хэлсэн шүүмжэлэгдэдэг болоһониинь мэдээжэ» (1992.02.29). Эндэ «эрхын хаһагдадаг байһан тухай» гээ һаа тодо болохо байгаа.

Доро дурдагдахан мэдүүлэлэй удха хүн бүхэн лэ хаа хайн ойлгохогүйл бай-
ха: «Үнэн хадаа манай урдаа хараха, уладаа няаха зөөримнай, хүхэлтэмнай»
(1994.11.19). Үшөө нэгэ ханаанда таарама бэшэ жэшээ:

«Одоошье шэмээгүй боложо, тайзан дээрэ факультедэй деканай хуралсалай
талаар орлогшо Д.Д.Санжина гаража, үдэшэ нээбэ (1995.11.05).
Эндэ «Баярай үдэшые ёһололжо нээбэ» гэбэл дээрэ гэжэ ханагдана.

Һурагшадай бэшэһэн зохёол үзэхэдэ, иимэ алдуутайгаар үгэ холболдоно гэ-
жэ ажаглагдана:

«Энэ зон зүдэрүү хубсаһатай, гэдэһээ үлдэнхэй». «Зүдэрүү» гэшэмнай хүнэй
шэг шарай тухай хэлэгдэдэг үгэ юм, харин хубсаһанда «хахархай», «муу» г.м.
элирхэйлэгшэ энэ контекстдэ таараха байгаа бэшэ гү?

«Тэрэ үдэртэ «Труд» соо барилдаашануудай наадалга гараа» гэхэн мэдүүлэл
соо «наадалга» гэжэ үгэ буруу удха гаргана, «мүрүсөөн» гэхэ байһан байгаа.

3. **Омоним** зарим ушарта алдуутайгаар хэрэглэгдээд, мүн удхыень ойлго-
согүй болгодог. Һурагшын зохёолһоо хэхэг абаад харая:

«Тээд лэ манай залуушуулые дайлалдагты гэжэ абажал байна. Эжы хүндэ
ямаршые хүндэ хүшэр ,ханаа зоборитой байна гэшэб». Эндэ омоформонууд
оролсоод байна. Үшөө жэшээ үзэе:

«Мүнөө ерээд, эрьежэ хараад, гасалангүй морёороо саашаа ябаба». Энэ
жэшээ соо «гасаалангүй» гэжэ үгэ байха ёһотой байгаа, тээд пароним худхажа,
алдуу хэхэн ха.

Омонимуудые шүлэглэмэл зохёол соогоо зарим уран зохёолшод уран арга
болгон хэрэглэдэг:

Эхэ эсэгэмни хүн болгоо гар дээрээ үргэн.

Эхэ эсэгэдээ ашыень харюулха минии үри.

Залуу наһанайм харгы зам ута, үргэн,

Залуу наһаяа гамна, дэмы хооһоор бү үри (А.Бадаев).

4.**Терминүүд** хэр зүбөөр хэрэглэгдэнэб гэжэ асуудалые эрдэм һуралсалай хэлэ
шэнжэлээд харюусаха болоно. Юрэнхыдөө мүнөө сагта научна хүдэлмэринүүд
ород лэ хэлэн дээрэ бэшэгдэнэ, хэблэгдэнэ гэшэ. Тиигэбэшье буряад хэлэ
шэнжэлгээр бэшэгдэһэн Ц.Цыдыповой, Д.Доржиев ба Л.Д.Шагдаровай
хүдэлмэринүүд мэдээжэ. Эдэ хадаа буряад хэлээр ядамаргүй эрдэм наукын ойл-
госонуудые дамжуулхаар гэжэ гэршэлнэ. Тээд зарим терминүүе ород хэлэ-
һээ абажа хэрэглэхэнь гайхалтай бэшэ юм. Юуб гэхэдэ тэдэнь эгээл тодо бай-
на бшуу.

Буряадаар эдэ терминүүдтэ тайлбари үгэхэдэ хэдэн үгэһөө бүридэһэн уташаг
холбуулал болохоо ханадаг. Жэшээн, синонимууд – ондо ондоогоор бэшэгдэ-
дэг, адлирхуу удхатай үгэнүүд г.м., стилистикэ - үгын найруулга тухай һургаал
г.м.

Д.Б.Махазагдаева («Агын буряадай арһа элдэлгэдэ хабаатай үгэнүүд тухай». Улаан-Үдэ, 1977), Н.Ц.Цыбенев (Үбэр Үнгөөгэй буряадуудай хуһа модоор хэдэг байһан зүйлнүүд тухай». Улаан-Үдэ, 1977) буряадаар статья бэшэһэн байна. Тиихэдэ литература шэнжэлгээр Ц-А.Дугарнимаев, Л.Д.Шагдаров, М.Хамгушкеева ба бусад эрдэмтэд буряадаар нарин нягтаар статья бэшэһэн байдаг. Балдуева Л.М. буряад хэлэн дээрэ диссертаци бүтээжэ, мүн хэлэ бэшэ-гэй дид эрдэмэй нэрэ зэргэдэ хүртэһэн. Бэшэ наукануудаар (физикэ, хими, биологи г.м.) ород хэлэн дээрэ гол түлэб ном гарадаг. Түрэл хэлэн дээрэ дунда хургуулида тоо бодолго зааха аргуудта зорюулагдаһан диссертаци мүн бу-ряадаар бэшэгдэһэн гээшэ. Энэ хүдэлмэри хэһэн хүндэ докторой нэрэ зэргэ ол-гуулһан юм.

Общественно-политическэ терминологи тухай хэлэхэ болоо һаа, баһал эл-дэб дутуу дунданууд олон янзатай. Анхан буряадай байдалда байгаагүй шэнэ юумэнүүд, үзэгдэлнүүдэй бии болоходо, шэнэ ойлгосо тэмдэглэхэ үгэ, холбуу-лал ондоо хэлэнһээ абтана, нэгэ һаа зохёогдоно.

Илангаяа һониной хэлэндэ заримдаа ехээр ород терминүүд оролсодог:

- 1) «Энэ хүдэлмэриие улам үргэдхэхэ хэрэгтэй, Армениин ССР-эй Госстрой городто генеральна подрядчигай үүргэ һулаар бээлүүлнэ («Буряад үнэн». 1989.05.11);
- 2) «Арадай депутадуудай районно болон городской Соведүүд сельскэ болон поселково Соведүүдэй финансова журам хэр сахидагыё шангаар хинаха асуудал гүйсэдөөр шиидхэжэ шаданагүй» («Буряад үнэн».1990.09.02) г.м. Тиихэдэ эд засагай хүгжэлтэдэ боложо байһан хубилалтануудые тэмдэглэ-жэ, олон янзын техническэ терминүүдые абахань зүйлтэй ха:
- 3) «Тиигэжэ эндэ автомат системэнүүдые, микроэлектронико болон робото-техникэ үйлэдбэрилхэ арга хангагдаха ёһотой (1986.01.03);
- 4) «Эрдэм техникын хүгжэлтөөр мүндэлһэн компьютер, робот, микропро-цессорнүүдые ажагладаг автомат оньһоной, нарин технологитой тодхо-гдон табигдаһан үйлэдбэрийн шэнэ түхэлэй мэргэжэлдэ хүдэлмэришэдые бэлдэлгэ улам үргэдхэхэ юм (1985.01.11).

Арадай ажахыда боложо байһан үйлэ ушарнууд тухай газетэдэ мэдээсэ-хэдээ абтаһан үгэнүүдые баһал хэрэглэнгүй байхын аргагүй ааб даа. Жэшэ-элхэдэ, иимэ үгэнүүдтэй байдаг:

«Хэлхээ холбооной узелай, энергонадзорай, электросетиин, санэпидстан-циин ажалшадай...» (1990.09.01); «газ болон конденсадаар элбэг...» (1985.01.05); «аукциондо «Таврия» автомобиль, «Муравей» мотороллер, Со-вет – Урда Корейн хамтын үйлэдбэрилэй «Самсунг» видеомагнитофонууд,

үнгэтэ телевизорнууд, холодильникууд, хубсаа хунар угаадаг «Белка» машинанууд, пылесосууд табигдахан байха юм» (1990.11.07).

1996 ондо бүлэг буряад элитэ эрдэмтэд нэрэ томъёогой комисси байгуулжа, «Буряад үнэн» һониндо шэнэ үгэнүүдые буряадшалаад дурадхахан байна. Тэрэ хүдэлмэринь үргэлжэлһөөр лэ зандаа.

Мүн Буряад Республикын Президентын болон Правительствын захиргаанай Оршуулгын гүрэнэй албанда 800-гаад ниитэ-политическэ, экономика болон юридическэ терминүүдэй оршуулагдахан үгэнүүдэй тобьёг хэблэгдэһэн байна. Энэ хүдэлмэрийн удха шанарай сэгнэшэгүйнь дамжаггүй. Энэ материал 2-хи дэбтэртэмнай үгтэнэ.

5. Фразеологизмуудые мүн буруу ойлгожо удхыень тодо бэшээр хэрэглэһэн байдаг. Жэшэнь:

- 1) «*Үри шэримнайшые ехэ – 5,8 млрд түхэриг. Илангаяа урдахи хүтэлбэрийн үлөөһэн энергетигүүдтэ, дулаа оруулагшадта үри «амасажса» байнабди*» (1995.10.07);
- 2) «*Нүгөө талаараа наймаан найман хүлтэй гэдэгтэл гү, али худалдажа абтахан дагадха адуунайнгаа шүдэ хара гэдэгтэл хүйхэр жүүлигүүдэйшые, финансова хонжоо наймаашадай хуймаата хэлсээнэй гарташые акцинууд орожо болохо юм*» (1994.10.05);
- 3) «*Хэдэрэлдэһэн моринииньшые» хэмдээ орожо, баймга бүншэн соёржо ерэбэ. Хазагайе халюун хүбөөлэн гоёодог юм» гэжэ дэмы хэлэгдээгүй хаям даа... Шэнэ юумэн гээшэ түрүүшээр түбэгтэй, ябан, ошон яһала мүлигдэжэ, гурим дүримдөө ородог гээшэ» (1996.04.03);*

Түрүүшын холбоо үгэ зүбөөр бэшээ хаа, иимэ байха һэн: «урдахи хүтэлбэрийн энергетигүүдэй... үлөөһэн үри амасажса байнабди». Хоёрдох фразеологическа единицэ (ФЕ) ород хэлэнһээ абтахан юм, тиихэдээ «хүнэй бэлэг болгон үгэһэн юумые бү голо» гэхэн удхатай. Эндэ дурдагдахан жэшээ соо буруу хэрэглэгдээд байна. 3-хи ФЕ ямар нэгэ дутагдалые, муугаар хэгдэһэн юумые нюужа гоёохо гэхэн удхатай юм, теэд үгтэһэн жэшээ соо буруу хэрэглэгдээд байна.

Зарим ушарта оршуулга хэхэдээ, ФЕ-ын удха ойлгосогүй болодог:

«Илангаяа мүнөө сагта мүнгэтэй хүн «*дуу захина*» ха юм» (1994.11.19).

Эндэ «заказывать музыку» гэхэн ород ФЕ сэхэ оршуулхада таарамжагүй.

«Мүнгэтэй хүн хамаг юумэнэй эзэн» гэхэ ханаатай байгаа ха.

Доро үгтэһэн жэшээ соо «агшан зуура» гэжэ ФЕ юрэнхыдөө наречидэл адляар мэдүүлэл соо ушарлагша болодог үүргэтэй аад, буруугаар бэшэгдээд, хэлэгшэ болоод байна:

«Сагай гүн далай соо нэгэ жэл 360 гаран үдэр *агшын зуура* юм аабза» (1994.12.27).

Художественно хэлэлгэдэ юумые байһан соонь тон тодоор нэрлэхэ гэжэ зорилго табигдадаггүй. Юуб гэхэдэ уран һайханай хэлэлгэдэ экспресивнэ, эмоциональна шанартай зураглалга, сэгнэлтэ, мүн далда удхатайгаар үгэнүүдые хэрэглэлгэ үргэнөөр дэлгэрдэг юм. Үгын бодото удхань манатанги байжа байдаг. Жэшээн, үльгэрэй хэһэг:

Гэрэй шэнээн гэдэһэтэй	Хороо ехээр бусалжа,
Гэдэгэр харагша һамганай	Хорин жэлдэ һахижа,
Холд гэжэ орошоһон	Мэнэ мэнэ гарахыень
Хулганын сооны нүхые	Мэдэн хүлеэн һууна ха.

Х.Намсараевай 1941 ондо зохёоһон

Шолмос Гитлер	Ороһон дайдаяа
Шуһан мэсээр довтолжо	Улаан шуһаар шуһадаба.
Ябаһан газараа	Үхи хүбүү, үбгэд хүгшэдые хюдаба,
Яһан хүүрээр бүрхөөбэ	Адууһа мал, алта мүнгыень тонобо...

гэһэн шүлэг уншахада, иимэ гурбан эрмэлзэлгэнүүдын элирнэ:

- 1) үгэнь нэрлэһэн юумэндээ адекватна (таарама) байха;
- 2) үгэнь юумэнэй идейно-эстетическэ сэгнэлтэдэ таараха;
- 3) уран зохёолшын найруулгын зорилгодо үгын удха таарама байха ёһотой.

Художественно деталь гү, али жэжэ зүйл бодото байдалые тодоор байгуулжа харуулхада туһална. А.П.Чехов «...у тебя получится лунная ночь, если ты напишешь, что на мельничной плотине яркой звездочкой мелькало стёклышко от разбитой бутылки и покати́лась шаром чёрная тень собаки, или волка» (Русские писатели о языке (XVIII-XX вв.) 657-658 н.), гэжэ бэшэһэн юм.

Буряад мэдээжэ поэт Дондок Улзытуевай шүлэг ажаглахада, баһал иимэ художественно тодо хэлэлгэ элирнэ:

Амарагни!
 Нюдэншни – һогоони һайхан нюдэн бэлэйл,
 Уралшни - үлир мэтэ аад, дуугай үсэд бэлэйл.
 Нидхэшни – нийдэхээ забдаһан хараасгайдал бэлэй («Ая гангын орон».71 н.).

Мүн «Ая гангын орон» (1974) гэжэ Д.Улзытуевай шүлэгүүдэй согсолборидо 186-хи нюурта иимэ мүнүүд бии:

Зүүнхэн нюдэнэйш галханиее һаглагар харахан үһыешни
 Зүүдэндээ ходо үзэнэлби. һалхинай даляар эльбүүлнэ,

Зүрхэнэйш худалай сохилтыг харуулхан дуранай мэдэрэлээр
Зүнгөөрөө тааж ябаналби. ханаанайш хүбшэргэй дууданалби.

Эндэ «нюдэнэй галхан», «худалай сохилто», «хаглагар харахан үһэн» уран найханай деталь боложо үгэнэ ха. Иимэ художественно арга хадаа уншагшын сэдхэл хүдэлгэжэ шадана бшуу.

Тиигэжэ уран найханай хэлэндэ логическашье, образношье талааа бодото юумэн гү, али хэлэлгын объект гүнзэгыгөөр шудалан ойлгогдожо, тодо художественно үгэ бии болоно гэшэ.

Хэлэлгын логичность (Зүй тогтоолтой байдал)

Логичность гэшэ хэлэлгыг удхаараа зохилдонги талааа тодорхойлно. Тодо хэлэлгэ шэнги бодото байдал ба ухаан бодолготой холбоо дээрэнэ байгуулагдана. Хэлэлгын удха (семантика) текстын удхатай хэр зэргэ тэнсүүритэйб, ямар харилсаатайб гэжэ точность хадаа элирхэйлнэ. Харин логичность хэлэлгын семантикын доторой байгууламжа (структура) гэшыг тодорхойлон харуулна. Логикын, зүб бодолгын ёһо гурим хэлэнэй единицэнүүдэй холболгодо хэр зэргэ баримталагдана гэжэ тодорхойлогдоно.

Тиихэдэ бодото байдалай холбоо харилсаануудыг хагайруулангүй хэлэлгын компонентнүүдэй холбоо дамжуулха ёһотой. Логично хэлэлгын алишье талаараа зүб байха ёһотойнь дамжаггүй. Тиихэдэ лексико-семантическая, морфологическа ба синтаксическа зэргээр зүб синтагматика хараадаа абаха болонобди.

Тээд зарим хэлэлгын янзануудта (онтохоной, фантастикын г.м. хэлэндэ) предметнэ логичность гэшэ эбдэрдэг. Гэбэшье ойлгосын логичность заабол байдаг. Хэрбээ бодомжолгыг (рассуждение) логико болон психологиин шэнжэлдэг хаа, хэлэлгэ найруулгын логикын лингвистическэ анализ хэжэ болоно. Ягаашье хаа бодомжолгыншье, найруулгыншье ёһо дүрим логикын талааа адли бшуу.

Логичность хоёр янзын боложо илгардаг: хэлэлгын ба текстын.

1. Хэлэлгын логичностиин болзоонууд иимэ:

1) **Холбогдохон үгэнүүд өөхэд хоорондоо удхаараа харша бэшэ** байха ёһотой. Тааралдалгүй ойлгосонуудыг ниилэлдүүлхэдэ, **алогизм** болодог. Жэшээнүүд:

А) «Энэ кружка соо бүхы нүхэдөө уһалдаг байгаа...» гэжэ һурагша бэшэнэ. «Уһалха» гэжэ үгэ ганса малда гү, али ургамалда таарадаг гэшэ ааб даа. Хүниг ундуулдаг ха юм. Мүн «кружка сооһоо» гэхэ байгаа.

Б) «Энэ дайнгаа ямаршье ашаг гарахыень олон лэ хүнүүд мэдээгүй байхан байха». Дайнгаа ашаг олзо гараха гээшэ хаана хэзээ дуулдаһан юм бэ? Гансал гарза, хандарал, үхэл уйдхаргаа бэшэ юун байха һэм...

В) «Колхоздомнай мал ажал ехэ үргэнөөр задаланхай. Тиимэһээ манай колхозой хүнүүд ехэнхидээ малшадаар ажалладаг» Эндэ «дэлгэрһэн» гү, али «хүгжэһэн» гэхын орондо тад харша удхатай үтэ хэрэглэхэдэнь, «хандаранхай» гэжэ ойлгохоор болоно ха.

Г) «Оршон тойрониё хараад үзэхэдэ, гансашье хүдөө ажахын халбаринуудта хүндэшэг бэшэ, харин алишье организацинуудта бэрхэтэйшэг лэ болоод байна». «Хүдөөажыхын халбаринууд» ба «организацинууд» нэгэ түрэл үгэнүүдэй ряд болгон буруу зохёогдоод байна.

«Родовой» ба «видовой» ойлгосонууд зүрью харилсаатай ха юм.

Д) «Тойроод хүн зоной үлэнхэ хооһон ажамидархада, Россин хүлшын хаан эгээ баян байхан юм. Тиимэһээ тэрэ хүнүүдтэ богоолшолгын гэнжэһээ бэшэ ондоо алдаха үнэтэй сэнтэй юумэн үгы байгаа («Буряд үнэн». 1995.11.24).

Эндэ «богоолшолгын гэнжэ» үнэн дээрээ үнэтэй сэнтэй юумэнүүдэй нэгэн гэжэ ойлгуулна.

2) **Үгын байра** мэдүүлэл соо таарама байхадаа мүн логично хэлэлгын болзоо болоно.

Мэдүүлэлые удхаарнь хуби хубяар хубааха ябадалые **актуальное членение** гэдэг. Хэлэгшын ба нэрлүүлэгшын бүлэгүүдэй байра энээнһээ гарадаг. Анхан хэлэһэн юумые **темэ** гэдэг. Харин энээн тухай шэнэ мэдээсэлые **ремэ** гэдэг. Үгэ темэдэ ороно гү, али ремэдэ ороно гү, тэрээнһээ боложо, мэдүүлэл соохи байраяа эзэлдэг. Зүб нейтральна хэлэлгэ темые ремэһээ уридшалуулха эрилтэ табина. Эгээл шухала мэдээсэлынь хэлэлгын эсэстэ байхаа ханадаг агша. Үгын байра таарама бэшэ байхадаа, хэлэгдэһэн юумэн ойлгосотой бэшэ болошодог. Жэшээнүүдые харая:

А) «Тиимэһээ болохоёо байгаа хунгалтада хүн бүхэн эдэбхитэйгээр хабаадажа, хэнэй түлөө дуугаа үгэхээ тон найнаар бодомжолжо үзэхэ ёһотой («Буряд үнэн».1995.12.10). Эндэ «хабаадаха», «бодомжолжо үзэхэ» гэхэн глаголнуудые байраарынь хэлгүүлээ хаа зүйтэй байха байгаа.

Б) «Эрхы дарамы кружка гурбан холторхойтой юм». Энэ хурагшын изложени соо «холторхойнуудынь» «Эрхы дарамы байхан юм». Үгын байра алдагдажа, ухаанда багташагүй удха бии болоно (иимэ жэжэхэн амһарта байгаагүй байхан байха).

В) «Нүхэрынь батагана нюуртань хууһан үргөөнэ, нойрынь хамгаална...» .Хэниинь нюуртань хуугааб, нүхэрынь гү, али батагана гү?

Г) «Тамхинша хүнэй никотин утаагаар уушханда ородог...» Зүбөөр холбол иимэ : Никотин утаагаар тамхинша хүнэй уушханда ородог.

Зарим үгэнүүдэй дутуу байхада, хэлэлгэ логично бэшэ болодог. Хэлэлгын хубинуудай холболгодо туһалагша үгэнүүд ехэ удха шанартай юм. Энэ хадаа дахуул үгэнүүд, частицанууд, союзууд. Мүн оролто үгэнүүдэй үүргэнь баһал ехэ (нэгэдэхеэр, ондоогоор хэлэбэл, юуб гэхэдэ г.м.) . Эдэ үгэнүүд хэлэлгы, текстые логично болгодог.

Плеоназм гэжэ үзэгдэл хэлэлгын логико эбдэдэг. Энэ удхаараа үлүү үгэнүүдые хэлэлгэдэ оруулалга хадаа тавтологитой нягта холбоотой.

А) «Тэрэ абгай гэрэйнгээ хойморто хуугаад хониной төөлэй гузаржа хууна».

Б) «Цэрэн-Доржо ажалай харюусалга тухайгаа һанан, бригадиртаа зэмлүүлхэб гэжэ һанана».

В) «Бадма эльгээ хататараа энеэбэ».

Плеоназм гү, али ехэ олон үлүү үгэ хэрэглэлгэ хадаа арадай аман зохёолдо художественно хэлэлгын арга, шанар болоод байдаг. Олон ушарта стилистическэ зорилготойгоор хэрэглэгдэдэг («Халуун дулаан уулзалгануудай, танилсалгануудай дүрбэдэхи үдэр». «Буряад үнэн». 1996.03.23).

2. **Текстын логичностиин** болзоонууд.

1) Текст соохи мэдүүлэлнүүд хоорондоо удхаараа холбоотой байха ёһотой.

А) «Зарим үхибүүд тамхи татадаг. Үхибүүдтэ тамхин ехэ муу нүлөө үгэдэг. Нэгэ тамхинһаа юушые болохогүй. Зарим үхибүүд нүгөө хүнэй аманһаа абад, татадаг. Теэд тэрээнһээ бүри ехээр хоро өөрынгөө бээдэ оруулдаг. Энэ энһээ иимэ тобшолол хэхэдэ болоно: тамхи бү татагты!»

Гурбадахи мэдүүлэлэйн удха бүхы текстын удхада харша байна, дамжуулагдаһан һанал бодолые огто буруушаана. Тиигээд тобшолол хэхэдээ, захирһан удхатайгаар бэшэ, харин юрэ хөөрһэн мэдүүлэлээр түгэсэхэдэ зүйтэй байгаа бшуу. Жэшэнь, иигэжэ хэлэхэ:

«Энээнһээ иимэ тобшолол хэхэдэ болоно: тамхин хадаа хорон зүйл гээшэ».

Б) «Эжы абын эдлэл үнэтэй, эрэ болохо зориг түрүүлхэ» – гэжэ энэ кружка иимэ түүхэтэй юм. «Гэжэ» союзай орондо «гэдэгтэл» байха байгаа бшуу. Тиин «түүхэтэй» гэжэ үгын урда «алдарта» гэжэ элирхэйлэгшые оруулаа һаа дээрэ болохо һэн ха гэжэ һанагдана.

В) «Оюутан болоһондо зорюулагдаһан баярай үдэшэ һайнаар эмхидхэгдэжэ үнгэргэгдөө гэжэ тэмдэглэхээр байна. 2-хи курсың оюутанарай эмхигүйһөө боложо, зарим конкурсуудта шагнал бэлэдхэгдээгүй байһаниинь халагламаар». Энэ хоёр мэдүүлэл логично текст боложо шаданагүй, юуб гэхэдэ, синтаксическа алдуу хэгдэнхэй. Эндэ «гэбэшье» гэхэн союз хоёрдохи мэдүүлэлэй эхиндэ нэмэгдээ һаа, зүб тээшээ болохо байгаа.

2) Нэгэ һанал бодолһоо нүгөө һанал бодолдо шэглэн орохые тэмдэглээгүй һаа, мүн хэлэлгын логико эбдэрнэ. Зарим һанал бодолой хубинуудые орхи-

жорхёод бэшэхэдэ алдуу болодог. Залуу, хая шүлэг бэшэжэ эхилһэн поэдэй зохёолһоо абтаһан хэһэг харая:

Г) Энэ байһан бүмбэрсэг дэлхэймнай

Хүн зоной үдэжэ олон болоходонь, (Эндэ 1-хи бадагай удха 2-хи бадагай
Ондоо дэлхэйнүүдээр таража, зөөжэ удхатай холбоогүй байшаба).

Ошохо сагнай дүтэлэнхэй.

Алтан дэлхэйн арад зон

Эрдэм соёл болбосоруулжа,

Ажалаа найнаар хэжэ,

Арад зонойнгоо найн байхын тула

Амжалта хэһэниинь бата.

- 3) Бүхэли текстын байгууламжада абзацаар хубаалга ехэ удха шанартай. Бэ-шэмэл текстын нэгэ улаан мүрһөө нүгөөдэ хүрэтэр үргэлжэлһэн хэһэгы абзац гэдэг. **Абзац** нэгэ хубиин түгэс дүүрэн удхатай байһые, тиин удаадахи хуби-да шэлжэн оролгыг харуулна. Авторай һанал бодолой ябасын утаһые адаг-лан хадуухада абзац гээшэ ехэ туһатай юм. Абзацаар текстые хубаажа ша-дадаггүй һаа, хэлэлгын логичность дутуутай болодог. Жэшээн:

«Элидхэгшэ оюутанарай ниитын байра тухай хөөрөбэ.

Байрадань хүйтэн, тиигээд халуун уһаншыг үгы ха г.м. дутуу дундануудайнь олониинь халагламаар».

Энэ үгтэһэн хэһэг соо нэгэл һанал бодол дэлгэрнэ, тиимэһээ гансал абзац байха ёһотой байгаа.

- 4) Удхада таарама синтаксическа байгуулалта ехэ удха шанартай юм. Юуб гэ-хэдэ нэгэ һанал бодолыг хэдэн юрын мэдүүлэлээр үлүүсэ бутаргахада муу бшуу. Нүгөө талаһаа дан орёо ута мэдүүлэл зохёогоо һаа, һанал бодолшыг үлүү орёо болоно. Жэшээн:

«Юундэ үнөөд хашхараад гүйлдэбэ бэ? Ой сооһоо ерэһэн муухай шоно үнөө-эдыг намнаба. Малшан хашхаран гүйбэ, һөөргөө гэртээ туугаад абаашахаяа...» гэһэн хэһэг соохи хэдэн юрын мэдүүлэлнуудыг нэгэ хоёр мэдүүлэл болгохоор бэшэ аа гү?

- 5) Бүхы текстын логичность удхын найруулгын эмхидхэлэй байгуулалтаһаа дулдыдадаг.

Анхан саһаа удха дамжуулхада гурбан хубида бүлэглэлгэ эгээл таарама гэжэ тоологдоно. Уран зохёолһоо бэшэн ондоо жанрнууд заабол гурбан ху-биһаа бүридэдэг юм, тэдэнь иимэ болоно: оролто, гол хубинь, түгэсхэл.

Уран зохёолой композици оорсэ ёһо хууляар бүтэдэг, тиимэһээ тэрээниие аминдань хаража үзэхэбди. Харин элидхэл, лекци, научна статья, нуралсалай зохёол, тоосоон (отчёт), һониной статья, очерк – эдэ бүгэдэ хэлэлгын зохёолнууд гол түлэб гурбан хубита байгуулалтатай байхаа һанадаг гээшэ. Энэнь зүйтэй юм. Юуб гэхэдэ эгээл иимэ композици хүнэй һанал бодолой логикие тон тодоор харуулна бшуу.

Оролто хадаа гол шухала удхые хадуужа абахада туһатай, уншагшые гү, али шагнагшые бэлэдхэнэ гээшэ.

Гол хубинь текстынгээ шухала удхыень элишэлнэ. Энэ хуби харилсаанай ябасада тон харюусалгатай, хэмжээгээрээ эгээл ехэниинь байдаг. Энээндэнь логическа талаарнь һанал бодолой ябасын найруулгын талаарнь, гол зүйлнүүдэйн бариматалһанайнь, бүхы хэлэгдэпэн юумэнүүдэйн нягта холболдолгын талаарнь – эдэ бүгэдэ талаарнь ехэ эрилтэ табидаг.

Түгэсхэлдэнь бүхы хэлэгдэпэн юумэнэй дүн гаргагадаг, саашаа энэ темээр үзэгдэхэ асуудалнууд тухай тобшолон хэлэгдэдэг.

Илангаяа научна стильдэ логикийн ёһо гурим хатуугаар бэлүүлэгдэдэг. Научна хэлэнэй стиль научна харилсаанай зэбсэг болоно. Эрдэм наука хадаа нийтын мэдэсэ, дүй дүршэлые хадагалха, дамжуулха. Хадуужа абаха, мүн шэнэ мэдээсэл олохо ехэ үрэтэй ашагтай арга бшуу.

Эрдэм шэнжэлгын ажаябуулгада иимэ үйлэнууд оршодог: 1) шэнэ юумэ шэнжэлэн мэдэхэ процесс; 2) шэнжэлэлгын дүнгүүд тухай мэдээсэл хэхэ.

Шэнэ научна мэдээсэлые зүб, үнэн гэжэ хүнэй хадуун абахын тулада шэнжэлэлгын ябаса эхинпээнэ эсэс хүрэтэр найруулжа бэшэгдэдэг. Тиихэдэнь эрдэмтын панал бодолой ябаса, үгтэпэн зүйлнууд, хэгдэпэн тобшолол уншагшадта ойлгосотой байха ёһотой. Энээн дээрэһэнь үндэһэ баримтануудынь, дүнгүүдынь үнэншэхоор болоно. Тиимэһээ логичность гээшэ научна хэлэлгын тон шухала шанар юм.

Научна текстын хэлэн удхаараа сэхэ, жэгдэ байха зэргэтэй. Шэлжэмэл, далда удхатайгаар үгэ хэрэглэлгые хоридог. Научна ойлгосонууд тодорхой, хоорондоо харша бэшэ, тэдэниие тэмдэглэгшэ терминүүдэй удха тайлбарилагдаһан байха ёһотой.

Мэдүүлэлнүүд соонь темэ ремэ хоёр заабол тон эли илгагадаг. Һайн мэдэжэ юумэн дээрэ үндэһэлжэ, шэнэ мэдээсэлые баримта болгон автор харуулдаг, энээндэнь опыт, бодомжололго, ондоо баримтануудай зэргэсүүлгэнүүдэй системэ хэрэглэгдэнэ. Тиигэжэ мэдээжэ зүйлһээ шэнэ зүйлдэ хүрэнэ. Зэргэлһэн хэлэлгэнүүдэй холбоо тон ехэ удха шанартай, актуальна болоно.

Урдань мэдээжэ зүйл удаадахи мэдүүлэлнүүд соо баримта болон дахин дабтагдана, тиихэдээ бури гүнзэгы, баян, удхань нэмэгдэһэн болоод байдаг.

Жэшээн:

«Удха болон байгуулгаараа холбоотой мэдүүлэлые гү, али заримдаа гансашье мэдүүлэлые абзац гэдэг. Тэрэниие тэмдэглэхэдээ, мүрэй эхиие халта баруун гар

тээшээ болгожо бэшэдэг. Хоёр гү али хэдэн мэдүүлэлтээ бүридэһэн абзац ехэнхидээ суг мэдүүлэлтэй адли байдаг».

Эндэ һүүлшын мэдүүлэлнүүд соо түрүүшын мэдүүлэлэй темэ ремэ хоёр дахин бии болоно, ремэнь саашаа тодорхойлогдоно, харин темэнь тэрэл зандаа үлэнэ.

Лексическэ дабталга, түлоонэй нэрээр һэлгүүлэлгэ, синонимоор һэлгүүлэлгэ г.м. аргууд мэдүүлэлнүүдэй хоорондохи удхаараа зохилдуулгада туһатай байдаг: «Шэнжэлхы ухаагаар уридшалан мэдэлгэ болбол байгаалиин үзэгдэлнүүдые гүнзэгыгоор, али бүхы талаһаань шэнжэлһэн, тэдэнэй бодото холбоонууд ба хүгжэлтын гуримые мэдэһэн дээрэһээ үндэһэлнэ» (К.Баев. Байгаалиин үзэгдэлнүүдые эрдэмтэн ямар ёһоор уридшалан тайлбарилжа хэлэнэб. Бурмонгиз, 1944. 18 н.).

Научна хэлэлгэдэ ехэнхидээ дахалдаһан конструкции хэрэглэдэг, холбуулалнуудай. Мэдүүлэлнүүдэй, үгүүлэлнүүдэй хоорондохи холбоо тон нягта байдаг. Энээнһээ боложо холбоогой показательнууд олоор хэрэглэгдэдэг – союзууд ба союзна үгэнүүд (тиимэһээ, тиигээд, харин), дахуул үгэнүүд (дээрэһээ, хажууда хоорондо г.м.), частицанууд (ха, юм, һэн г.м.). Илангаяа модальна үгэнүүд үгүүлэлнүүдэй хубинуудай хоорондохи логическа харилсаа харуулжа хэрэглэгдэдэг (бэлэй, янзатай, хэбэртэй г.м.). Мүн оролто үгэнүүд удха тодорхойлдог, тайлбарилдаг, тулгуур бэшэг тэмдэглэдэг (нэгэдэхээр, манай һанахада, тобшолжо хэлэхэдэ г.м.): «Мүнөө сагай наука болбол хүниие һүнтэжээлтэ нюргата амитануудай тоодо оруулдаг, сохом хэлэхэдэ, хүндүрсэтэ һармагшануудай оролсодог дээдэ шатын группада оруулдаг» (В.А.Тетюров. Естествознани. Бурмонгиз, 1944. 128 н.). Энэ жэшээнүүд Т.А.Бертагаевай «О жанрах языка» гэжэ статья соо үгтэһэн байна (Сборник трудов по филологии. Вып.1. Улан-Удэ, 1948. 88-89 н.).

Уран һайханай логичность онсо өөрсэ янзатай. Бодото байдалые зураглаха мүн художественно удха зорилго бээлүүлхэ – энэ авторай эрмэлзэлгэнүүдэй харилсаанһаа уран һайханай логичность дулдыдадаг. Энээндэнь үшөө жанрай эрилтэ нүлөөлнэ. Художественно образ зохёоходоо логико эбдэжэ болоно. Юуб гэхэдэ искусствын ямаршые зохёол условно ха юм, бодото байдалые байһан сооонь дабтажа байдаггүй.

Уран зохёолой хэлэлгэ гол түлэб хоёр дабхар удхатай байжа болодог һүлдэ тэмдэг, аллеори, далда удхатай байлга художественно удхын бүридэлдэ оролсодог. Жэшээн, М.Лермонтовой «Парус» далайда ябаһан ганса онгосын зураглал бэшэ ха юм даа, Д.Улзытуевай «Гансахан нажарай туршада...» (190 н.) шүлэг ганса улаалзай сэсэг тухай бэшэ. Бодото юумэнэй дүрэ болобошые, эдэ образууд мүн ондоо удхатай юм. Харин хоёрдохи шэлжэһэн удхань бодото юумээр гаргагдана. Хэдэн удхатай зохёолдо авторай удха зорилго бээлүүлхын түлөө һүлдэ тэмдэг боложо шадаха объектые тон нарин нягтаар шэлэхэнь шуухала.

Ойлгосын логичность өөрсэ янзаар уран найханай хэлэлгэдэ үзэгдэдэг. Бэе бээдээ харша удхатай үгэнүүд алогизм шэнги аад, суг холболдоод байжа байдаг. Стилистическэ зорилготойгоор энээниие хэрэглэдэг (оксюморон). Жэшэнь, ород литературада «Живой труп» (амиды хүүр), «Мёртвые души» үхэнэн хүнэнүүд) г.м. нэрэтэй зохёолнууд бии гээшэ ааб даа. Буряад хэлэндэ иимэшүү холболдолго дайралдаагүй. Гансал ород хэлэнһээ сэхэ оршуулагдажа (калька) «амиды хүшөө», «хуурай архи» гэжэ холбуулалнууд хэрэглэгдэнэ.

Түрэл бэшэ ойлгосонууд нэгэ түрэл гэшүүдэй ряд руу ороод байхадаа, мүн уран найханай арга болодог. Д.Улзытуевай «Зүрхэнэй сохисые түргэдхэн...» гэжэ шүлэгэй мүннүүдые харахада, энээндэ баримта болоно ха:

Сэдьхэлдэмни дуран үгы бэлэй,
Сэдьхэлдэмни наран үгы бэлэй;
Сэсэгшьегүй, ногоошьегүй сэсэн оньһон бэлэй,
Сэнхишэнэн сэб хүйтэн нарал ганса бэлэй (Ая гангын орон. 72 н.).

Үшөө нэгэ жэшээ : «...үйлсын асфальт мүргөөд, дууниинь таһалдашаба...» (68 н.).

Логична бэшэ холбуулалнуудай суг хэрэглэгдэхэдэ, комическа үрэ ашаг гардаг. Илангаяа алогизмууд сатирада таарамжатайгаар хэрэглэгдэдэг. Ч.Цыдендамбаевай «Холо ойрын түрэлнүүд» роман буряад литературынын ехэ удха шанартай сатирическэ зохёол гээшэ. Алогизм хэрэглэжэ, хэлэлгээ ехэ ураншье, энеэдэтэйшье болгожо шадана. Жэшэнь:

«...жалжагы жаахан гэрые урилхань эмэ тахяе километр холо нийдхүүлжэ хургаһанһаа гү, али армян хэлэнэй мянган жэлэй грамматикые шэнэлһэнһээ хүшэр хэрэг байшоо» (5 н.) (эндэ хүнэй ухаанда багташагүй үзэгдэл харуулжа, зэргэсүүлхээр бэшэ юумэнүүдые нэгэ ряд руу оруулһан байна);

«...Энэ поэднай һамгагүй. Һамгагүй мүртөө һалгайбша. Хамаг шүлэгүүдээ зүүн гараараа бэшэдэг. Алтанхан самсынгаа шагтын таһараа һаа, һалгай гараараа хададаг» (6 н.) (эндэ мүн «һамгагүй» ба «һалгайбша» гэжэ элирхэйлһэн үгэнүүд «мүртөө» гэжэ дахуул үгэтэй нэгэ доро хэрэглэгдэхэдээ, наада бариһан, ёгтолһон удхатай болоно).

Иигэжэ алогизм хадаа художественно хэлэлгэдэ найруулгын арга боложо үгэнэ. Гэбэшье тэрэ ниитэ хэлэлгын логичностьдо түшэдэг.

Уран хурса хэлэлгэ

Хуһан Хэлэлгэ онсо шэнжэ шанараараа, байгууламжаараа хүнэй һонирхол, анхарал татадаг. Тиимэһээ уран хурса хэлэлгэ гэжэ илангаяа ехээр һонирхол түрүүлдэг. Жэшэнь, доро үгтэнэн уран зохёол уншя. Энэ Ч.Гуруевай шүлэг

уран хурсааа боложо, уянгата хайхан дуун болоһон байна (хүгжэмынь В.Пантаев зохёогоо):

Нарһан тужын захада
Нахилзана хуһахан.
Жэлэй дүрбэн сагта
Зүһэ шэгээ хубилгана.

Наартай үндэр хуһахан
Наһаараа намтай сасуу юм.
Һэбшээ һалхинтай шэбэнэлдэн,
Һэршэгэнэн байхань зохид юм.

Алтан наран соо наадажа,
Арюун агаараар амилан,
Хурын уһаар ундалжа,
Хүхэрэн гоёор ургана.

Дуулим үдэшөөр нютагтаа
Дуугаа дуулан ябахадам,
Дунхан сагаан хуһаяа
Дүүхэн шэнгээр тэбэригшэб.

Агууехэ ород ирагуу найруулагша А.С.Пушкинай «Я вас любил» гэжэ шүлэг хадаа уран хурса хэлэлгын түгэс жэшээ гэжэ мэдээжэ. Энэ инаг дуран тухай сэдхэл хүдэлгэмэ мүнүүдые хүн бүхэн һайн мэдэхэ. Иимэ гүнзэгыгөөр нангин инаглалга зураглаһаниинь мүнөөшье болотор гайхамаар. Үшөө буряад поэдэй шүлэг хаража үзэе:

Ханим шамайе
Хүлисэжэ шадааб
Харин шарайеш
Мартажа ядааб.

Уйланаб мүнөөшье
Мэхэлһыш һанахадаа,
Уйданаб үшөөшье
Дуратайлби даа.

Д.Улзытуев. 206 н.

Д.Улзытуевай мүнүүд хүн бүхэндэ ойлгосотой, простой хэлээр бэшэгдэһэн, инаг гансадаа даруугаар хандаһан түхэлтэй байна. Тиимэһээ хүн үхэнэй сэдхэлдэ дүтэ ха юм. Харин доро үгтэһэн «Табанжэлые дүрбэн жэлдэ» ба «Илан сохибол» гэжэ Х.Намсараевай шүлэгүүд тад ондоо интонацитай:

Байгал далайн оёорһоо
Баярай долгин бусална,
Баран манай байдалһаа
Баатарай дуунууд зэдэлнэ.
Буряад-монгол оронһоо
Бултанай зориг бадарна,
Большвик партиин һургаалһаа
Бодотой жаргал мандана.

Табанжэлэй түсэбые
Дүрбэн жэлдэ дүүргэе,
Алтан орден хайрые
Ажалшан бүхэн хүртэе.
Баярай ехээр баралая,
Баабай Сталинаа золгоё,
Баруун гараа үргэе,
Баатар солоёо дуулая! (1948 он)

Улаан-үдэдэ 1958 ондо хэблэгдэһэн Суглуулагдамал зохёолнуудай 2 том, 281 н.

Гэрэлтэ алтан одомни ялараал,
 Гэгээн номин тэнгэримни сэлмэнэл
 Жаргаланта үндэр эрхэ сүлөөм,
 Жабхаланта нангин СССР ором
 Шүхата муухай хүлөөр гэшхүүлхэгүйл,
 Шолмосой хара набараар барюулхагүйл!
 Кутузов мэтэ сохилтоор доһолнош,
 Хүрьһэтэ мүнгэн дэлхэйм, һэрииш,
 Шэнэ үеын баатар хүнүүд,
 Дайлан добтолон ерэхэн
 Дайсан хоротон этэгээдые даран хүнөөгыш (1941он. 133 н).

Дээрэ дурдагдаһан шүлэгүүд хүнэй сэдхэлэй инагай хүдэлөөндэ зорюулһан бэшэ, харин социальна удхатай, ораторай олондо хандаһан зэргэтэй байна. Эндэ хэлэлгын аргуудын тад ондоогоор байгуулагдаад байна.

Хэлэлгын уран хурса байгуулга харилсаанай ушарлалһаа гү, али болзооһоо мүн хэлэнэй структураһаа дулдыдадаг. Багша, адвокат, политик г.м. үгэ хэлэлгэ уран хурсаараа ондо ондоо байдаг юм. Юрын, даданги хэлэлгэдэ удхаараа гү, али түхэлөөрөө илгаран тодордог зүйл дайралдахадаа, манай һонирхол татадаг.

Уран хурса хэлэлгын болзоонуудые нэрлэбэл иимэ байна:

1. Ямаршые нүлөөдэ абтаагүй, бэеэ даанги ухаан бодомжололготой байха ёһотой.
2. Бэшэжэ гү, али хөөрөжэ байһан юумэндээ, хандаһан хүнүүдтээ эльгэлхэ ёһотой, хайша хэрэг хандахада һонирхолтой зүйл бүтэхэгүй.
3. Хэлэ һайн мэдэхэ, тэрэнэй уран аргуудые һайн мэдэхэ, тиихэдээ хэлэ шэнжэлгэ ехэ удха шанартай болоно бшуу.
4. Хэлэнэй стильнүүе һайн мэдэхэ хэрэгтэй (художественно, научна, ниитлэл, хэрэг ябуулгын, яряанай). Юуб гэхэдэ, элдэб янзын үгэнүүд, холбуулалнууд стилистическэ нарин илгаатай байдаг бшуу, тэрээниие стильдэ нарыар тааруулжа хэрэглэхэ ёһотой.
5. Үгэ хэлэжэ һураха, һорилго хэхэ, хэлэлгээ уран хурса болгохын тула жэшэ-этэ текстнүүдые уншаха, баян хэлэтэй хүнүүдые шагнажа абаха ёһотой.
6. Уран хурсаар хэлэжэ һураха гэжэ зорилго табижа, хэлэнэй уран хурса аргуудые һайн мэдэжэ, хэрэглэжэ һураха (оньһон үгэ, хошоо үгэ, метафора г.м.).
7. Хэлэлгын уран хурса болгодог аргуудай байлга. Энээн тухай тобшоор хэлэхэ хэрэгтэй.

Лексикэ – гол шухала арга.

Лексикэ уран хурса хэлэлгын эшэ үндэһэн болоно. Дүрсэлэн харуулдаг аргууд (эпитет, метафора, метоними г.м.) үгын удхаһаа гарадаг ха юм. Харин

энээнһээ гадна юрын үгэнүүд мүн уран хурса арга боломжотой байдаг ха юм. Жэшээнһ, үнөөхил буряад поэт Д.Улзытуевай шүлэгтэ анхаралаа табия:

1) Булагай эхиндэ хонид уһалжа байна.

Булта обоорон, нэшэлдэнэ, нэрьенэ.

Бушуу солбонийн лэ тунгалаг уһа шэмэнэ,

Булангир унхидаад, олонхинь толгойгоо һэжэнэ.

Ая гангын орон. 34 н.

2) Газаа саһан ороно... Ханааршни дүүрэн

Инсагаална саксофон. Хада уулын сэнхир фон –

Хатарай түлэг дунда Хамаг юумэнэйшни фон –

Ханхинана телефон Сифон, магнитофон, саксофон... 157 н.

Шүлэглэмэл байгууламжатай үгэнүүд ритм, рифмэ, интонаци, строфагай синтаксис (зохёолой ритмикэ ба удхын талаар хэдэн мур шүлэгүүдые хамта-лһан хуби), үгэнүүдэй байра, үгүүлэлнүүдэй байраһаа боложо онсо шэнжэтэй, һонин хурса болоно, семантикаа хубилгана. Юуб гэхэдэ тэрэ авторай мэдэрэ-лэй хүдэлмэри тухай мэдээсэл болоно, тэрээнтэй хамта оршон тойрон бодото байдал тухай ойлгомжо элирүүлнэ.

Үгын удха хэлэнэй тон орёо, хубилжа байдаг баян зүйлын юм. Үгын удхые элдэб аргаар шэнэлэн бүри һонин, уран болгожо шададаг. Тиихэдэнь уншаг-шын ухаанда үгын удхын нүлөөһөө боложо ямар нэгэн ассоциаци бии болодог. Д.Улзытуевай «Ая гангын орон» согсолборидо оролсоһон «Буряад хэлэн» гэ-жэ шүлэг уншахада, үгын удхын актуализаци манай мэдэрэлдэ тобойсо авторай гол удха зорилго зураглана.

Байгаалиин уһандал

арюун тунгалаг,

Басаганай мийэрэлдэл

урин налагай

Буряад хэлэмнай.

Эртын манандал

үнжэгэн сагаан лэ,

Эхын альгандал

энэрхы дулаан лэ

буряад хэлэмнай.

Булагай уһандал

бузаргүй тунгалаг,

Бугын нюдэндэл

буригүй һайхан лэ

буряад хэлэмнай.

Майн үглөөдэл

сэлмэг тунгалаг,

Майлын сэсэгтэл

һалбаран байнхайл

буряад хэлэмнай.

Эсэгийн үгэдэл

эрид сэхэ

Хутагын эридэл

торгон хурсал

буряад хэлэмнай. (270-272 н.)

Дээрэ дурсагдаһан «арюун тунгалаг», «урин налагай», «үнжэгэн сагаан», «энэрхы дулаан лэ» г.м. мүнүүд юрын тэмдэгэй нэрэхэеэ удхаараа баян, уран хурса болоод байна, хүнэй анхарал татана. Эдэ үгэнүүд иигэжэ эпитет болоно. Жэшээн, «шулуун гэр» гэхэн холбуулал соо *шулуун* гэжэ үгэ эпитет бэшэ, харин «шулуун зүрхэн» гээ хаа, энэл үгэмнай эпитет боложо үгөөд байна. Эндэ шулуугаар хэгдэһэн бэшэ, харин хатуу, шэрүүн зантай хүн тухай хэлэгдэнэ гэжэ ойлгонобди. Иигэжэ ассоциативна холбоо бии болоно.

Метафора далда зэргэсүүлгын удхатай холбуулал. Метафорын удхын хуурида иимэ гурбан зүйл оролсодог: сасуулагдаһан юумэн тухай мэдээсэл; сасуулһан юумэн тухай мэдээсэл; сасуулгын үндэһэн тухай мэдээсэл гү, али ямар нэгэн адли шанар тухай. Жэшээлхэдэ, «сагаан алтан» гэхэн метафора харахада, юрэнхыдөө хониной ноһон алтантай сасуулагдана. Ноһон алтан хоёр ямар адли шанартайб гэхэдэ эдэ хоёр зүйл ехэ үнэтэй юумэн гэжэ тоологдодог. Юумэнэй нэрэ, тэмдэгэй нэрэ, глаголууд ехэнхидэеэ метафора болодог, юуб гэхэдэ эдэ хэлэлгын хубинууд ехэнхидэеэ хэлэгшэ боложо шададаг.

Байгуулгаараа метафора предикативна ба предикативна бэшэ гэжэ илгардаг: булад хүлэг, талын онгосо, хурса хэлэн, тархи эрьюулхэ, хэлээ бүлюудэхэ г.м.

Метафора хэлэлгыг уран хурса болгодог ушарһаа уран һайханай хэлэлгэдэ ехэ хуури эзэлдэг. Шэнэ һая зохёогдоһон метафора тон уран хурса байдаг. Гэбэшье метафора зохёолгодо хэмээ мэдэхэ ёһотой: дан орёо болоһон метафора ойлгосогүй байха бшуу.

Бусад дүрсэлэн харуулдаг арганууд (метоними, синекдохэ, сасуулга, гиперболэ, литото) мүн метафора шэнги хэлэлгэдэ нүлөөлдэг.

Синтаксис лексикэдэ адли зэргээр хэлэлгын уран хурса болгодог. Холбуулал соо гү, али мэдүүлэл соо үгын байра зүйтэй ёһо гуримтай байдаг юм. За-римдаа грамматикын байгууламжаһаа боложо, үгын байра хубилгажа болохоор бэшэ байдаг.

Буряад хэлэндэ үгын байра аман хэлэлгэдэ мүн шүлэглэмэл зохёол соо хэлэгжэ болодог, харин бэшэ ушарта хубилгахаар бэшэ байдаг. Жэшээн, аман хэлэлгэдэ логическа сохилто табижа, нэгэ үгыг илган үгүүлэхэ ушар үсөөн бэшэ дайралдадаг: «Ошыш теэд, тиимэ бэрхэ ха даа...»; «Олдобол даа тэрэтнай...» г.м. Хэлэлгыг эмоциональна болгон, энэ жэшээ соо хэлэгшэнь мэдүүлэлэй эхиндэ табигдаад байна. Эндэ бүтөөгдэһэн үйлэнь шухала гэжэ элирүүлэгдэнэ ха юм.

Шүлэглэмэл зохёолнууд соо иимэ арга мүн яһала олоор хэрэглэгдэдэг гэшэ. Жэшээн, Ж.Балданжабоной 1943 ондо толилогдоһон «Минии хүлэг» гэжэ шүлэгэй хэһэг харагты:

...Шубуун шэнгээр
Шуумайн харайнал минии хүлэг.
Харыт даа,
Хадые дабахыень моринойм харайн,
Хүлэгэй эрхим

Хүлэг морин мүн гээшэ бээ?

Юрэнхыдөө нэрлүүлэгшэ мэдүүлэлэй эхиндэ, тиигээд нэмэлтэ, элирхэйлэгшэ, ушарлагша, эсэстэнь хэлэгшэ байха ёһотой. Элирхэйлэгшэ нэрлүүлэгшэдэшье, нэмэлтэдэшье хабаатай байжа болодог, тиимэхээ тэдэнэйнгээ урда байдаг, харин ушарлагша хэлэгшэдэ хабаатай хадаа хэлэгшынгээ хажууда, үгы хаа мэдүүлэлэй эхиндэ байжа болодог. Нэмэлтэ хэлэгшын урда байдаг агша. Заримдаа энэ гурим эбдэрдэг. Прозаическа зохёолнуудта мэдүүлэл соохи үгэнүүд зүб гуримаар байраа эзэлдэг гээшэ. Жэшэнь, Ж.Балданжабоной «Алханын нюусанууд» повестьһоо абтаһан хэһэг энээниие баримтална:

«Бултанайнь урда Геогий Николаевич алхална. Хүхюун үгэ хүүрнүүд нэгэшье таһалданагүй. Харгынь буртаг гээшэ! Ябад гээд лэ хонхосог соо тогтоһон боорогой уһан дайралдана. Мүнөөшье тэнгэри бүүдэгэр...» (Шэлэгдэмэл зохёолнуудай 175 н.). Прозодо мэдүүлэлэй ниитэ юрэ удхань анхаралда абтадаг гээшэ. Харин шүлэглэмэл зохёолнууд соо үгэ бүхэн тон шухала, эли тодоор, тобойсо мэдэрэгдэхэ ёһотой бшуу. Тиимэхээ үгын байрын ёһото гурим эбдэржэ болоно. Буряад үльгэр, оньһон үгэ, дуун г.м. аман зохёолнуудай синтаксис юрэ прозын синтаксисхээ ехэ илгаагүй:

Баруун урда үнсэгтэ,
Гушан гурбан губида,
Гурбан сээ булууда,
Оргил улаан уулын
Залаа дээрэ гаража,
Алтай холо дайдаһаа
Нарихан шарга морёо
Дуудаха гэжэ зогсожо,
Арбан хургаар даража,
Аялга гарган урамдаба,
Хорин хургаар даража,
Хухалса гарган урамдаба.

Хүриһэлжэ байһан дэлхэйн
Хүдэлсэбэ татаба,
Хүсэрэй байһан дубуунай
Ногоолсо татаба,
Холо байһан уулын
Доһолсо татаба.
Арада һууһан албатань
Гайхалсажа хэлсэбэ:
- Энэ ехэ дайдада
Иимэ дуутай амитан
үндэр байһан тэнгэриһээ
Буужа ерэбэ гээшэ гү?
Аламжа Мэргэн

Совет үеын поэзидэ мэдүүлэл юрэ бусаар зохёогдодог болонхой.

«Баян лэ Буряад-Монголни, элбэг лэ уһаар Байгални,

Баяраар байнал бульялан, эршэтэй байнал дольёлон» гэжэ Ц.Галсановай шүлэгэй мүнүүд хоёр мэдүүлэлһээ бүридэнэ. Тиихэдээ **синтаксическа параллелизм** гэхэн арга хэрэглэгдэжэ, Буряад-Монголой жаргалтай байдал Байгалтай сасуулагдана гээшэ. Үшөө онсо шэнжэнь гэхэдэ, деепричастинуудаар мэдүүлэлээ түгэсхэнэ (бульялан, дольёлон). Энээниие прозоор, үгэнүүдыень ёһотой байрадань табяад бэшээ хаа иимэ болохо байгаа: *Буряад-Монголни баяраар бульялан баян байна. Байгални уһаар элбэг дольёлон эршэтэй байна. Са-*

суулан харахада шүлэг соохи үгэнүүд онсо синтаксическа байгууламжааа боложо, эшэмтэйгээр дуулдана. Иигэжэ элдэб янзын синтаксическа конструкци хэрэглэлгэхээ боложо, художественно хэлэлгэ хадаа научна ба хэрэг ябуулгын хэлэлгэхээ уран хурса болоно.

Гэбэшье синтаксическа параллелизм ганса уран зохёолдо бэшэ, харин публицистикэдэ баһа мэдээжэ юм. Жэшэнь, *«Ямар үрэ таринабибди, ямараар хүүгэдые хүмүүжүүлнэбибди, тэрээнһээ ерээдүйн ажабайдал дулдыдаха гэжэ бү мартаа»* (Буряад үнэн, 1995. 07.22. Д.Ханхарова «Хүнэй зэргэ хүн болгохо»).

«Буряад үнэн» һониндо ехэ үргэнөөр онһон үгэ хэрэглэдэг болонхой, энэнь хэлэлгэ гэшые ехэ баян, уран болгожо үгэнэ. Жэшэнь, М.Намжиловой «Мал хараха – ама тоһодохо» гэхэн 1996 оной декабриин 26-да толилогдоһон статья соо иигэжэ бэшэгдэнэ:

«Анханһаа буряад зон адууһа мал олоор үсхэбэрлжэ байгааһые һаа, урдань «Эрдэм бэлиг – эрхим баян, адууһа мал адаг баян» гэжэ гү, али үгыһые һаа, «Зуун үхэртэй байнхаар, зургаан һайн нүхэртэй бай» гэжэ хэлсэдэг байһан. Тэрэһые зүб бээ.

Мал хэды олонһые һаа үүсэлэгдэжэ эдигдээд, үхэл гарзада ороод халашаха, харин эрдэм һургуули, эрхим нүхэд ходо байха гэжэ хэлэгдэһенинь ойлгосотой.

Тиигэбэһые юумэ «саг - сагтаа, сахилза - хүхэдөө». Яажа гол залгахаб, юугээ үмдэжэ, нюргаа дулаасуулхаб, гэжэ үдэрэй һанаан, һүнийн зүүдэн болгожо ябадаг тулюур туйган байдалтай зон улам олошорно бишуу».

Онһон үгэнүүд соо мүн синтаксическа параллелизм заабол байдаг байна, автор тэрэ дурдагдаһан онһон үгэнүүдэйнгээ удхыень тайлбарилхаяа оролдоно. Тиигэжэ уншагшадта бүри үнэншэмөөр, этигэмээр хандана.

Манай буряад литературынын үндэһэ һуури табигша Х.Намсараев бэлиг ехэтэй публицист байгаа юм. Тэрэнэй статья соо мүн лэ дурдагдаһан арга хэрэглэгдэдэг байна. «Фашистын үхэл» гэжэ 1941 ондо бэшэгдэһэн статья сооһоо абаһан хэхэг хараа: «Манай СССР ороной арад зон мэтэ зорин хүсэһэнөө хэээдэ илан шададаг арад зон ондоо тээ хаанашье гараагүй.

Манай СССР ороной ажахы мэтэ гайхамшаг түргөөр урган мандадаг ажахы хаанашье үзэгдөөгүй.

Манай СССР ороной хүдэлмэришэн-таряашанай Улаан Арми мэтэ большевик партиин ударидалга доро хатуужаһан арми ондоо тээ хаанашье байхагүй.

Шуһата фашистнарые үрэ үндэһөөрнь дэлхэйн нюурһаа аршан арилгахын хойноһоо бүхэ дэлхэйн ажалшан арад агууехэ илалтын замаар нэгэн зорилгоор, нэгэн дуугаар жагсаба» (Суглуулагдамал зохёолнуудай 4 боти, 355-356 н. Улаан-үдэ, 1958).

Мүн зарим мэдүүлэлэй гэшүүдые дабтаха ушар хэдэн тээ дайралдана:

«Манай Агууехэ жаргалай үндэһэн болохо болбосон шэнэ байдал зохёохо хэрэгтэ үнэн һургаал, үнэн хэрэг, культурна ажал хүдэлмэри, культурна абаризан, сэбэр сэнгэлиг байдал һуудал хэрэгтэй байна. Энэ хадаа бидэнэй хүндэтэй ёһо, соёл эрдэмэй илалтын нангин гэрэл туяа мүн» (Энэ 1946 ондо бэшэгдэһэн

«Гэнэгүй хүнүүдтэ гээлтэ байхагүй, гээлтэгүй ажалда дутуу байхагүй» гэжэ дээрэ дурдагдаһан номой 371-374 н. толилогдоһон статья сооһоо абтаһан хэһэг).

Антитезэ гээшэ лексико-синтаксическа уран һайханай арга гэжэ тоологдог юм. Харша удха зорилгонууд, ойлгосонууд антонимуудаар гаргагдажа, ехэ гү, бага гү синтаксическа байгууламжын удхын үндэһэ һуури болохо ушарые антитезэ гэдэг. Илангаяа публицистикэдэ энэ арга ехээр хэрэглэгдэдэг юм. Жэшэнь, «Хара һанаатад тэрэнэй урагшаа эрмэлзэлдэ, сагаан сэдхэлдэнь үшөө ехээр хоролхон, заримашуул түрүүлэгшые хобложол, хардажал ябадаг һэн ха» (Буряад үнэн, 1992. 08. 25);

«Мүнөө үедэ дээрээ ахагүй, дороо дүүгүй хүдхэшүүл залуушуулай дунда нилээд олошороо» (1992.05.29).

Антитезэтэй оньһон үгэнүүд уншагшадай анхарал татадаг:

«Эдихэ үргэн, эдихэгүй үргэн» гээд хэлсэдэг байгаа юм. «Хүнгэн олзоор баяжаагүй, хүшэр ажалаар доройтоогүй юм» гэгшэ бэлэй. Үнэхөөрөөшье ажал хэһэн хүн хаанашье газардадаггүй, хүнгэхэнөөр лэ ябагшад лэ дутамаг байдаг гээшэ» (1992.05.23); үшөө жэшээ:

«Муу үндэһэнһөө һайн ургаса хүлээлтэгүй» гэжэ урданһаа хойшо арад зон хэлсэдэг байгаа» (1988.04.14) г.м.

Поэзидэ антитезые хэрэглэхэ эли тодо жэшээ дурдая. Х.Намсараевай «Үһөөтэндэ хараал, өөһэдтэмнай юрөөл» гэжэ шүлэгтэ нэгэ бадагай удхань удаа-дахи бадагай удхада харша:

Ёрото дайсан ёрложо,
Ёрын муугаар үхэг лэ,
Ёро хараал хоёроо
Толгой дээрээ абаг лэ.
Ёhoto манай зорилго
Ёһын дээжэ болог лэ
Ёho ямба хоёроо
Арад түмэн абаг лэ.

Гэмэй ехээр гэмнэгдэхэ
Гэмтэн дайсан дууһаг лэ,
Гэм ёро хоёроо
Гитлер өөрөө абаг лэ.
Гэгээн манай илалта
Гэрэл туяа татаг лэ
Гэрэл туяа хоёрынъ
Дэлхэйн жаргал болог лэ.

Аюул зэрлиг дээрмэшэд
Аюул шуһаар урдаг лэ,
Аюул шуһан хоёрынъ
Амин голынъ таһалаг лэ.

Хохимой яһан тэмдэгтэн
Хооһон дүрсэ болог лэ,
Хубхай яһан үхэдэлынъ
Хорон галаар шатаг лэ.

Һайхан манай баатарнууд
Һанаһан хэрэгээ бүтээг лэ.
Һанаан зориг хоёрынъ
Һара нараар мандаг лэ.

Дайша манай баатарнууд
Дайсаа даран илаг лэ,
Дайсан хараяа бултыень
Дайдын хүрьһөөр булаг лэ.

Үхэл шуһан харгытан
Үхэлэй замаар талииг лэ,

Балта хадуур хүлдэтэй
Баатар сэрэг илаг лэ,

Үхэлэй замаар талиижа,
Үрэ үндэһөө таһараг лэ.

Балта хадуур хоёрын
Байгаа дэлхэй үргэг лэ.

Түрэл гэшүүдэй ряд хэлэлгын семантико-синтаксическа уран хурса болгохо арга мүн. Градаци энээнэй нэгэ янзань юм. Ямар нэгэн удха зорилгыг гү, али урма сэдхэлыг байн байн хүсэжүүлхэ шадалтай арга юм. Ниитлэл хүдэлмэридэ энэ арга ехэ үрэ ашагтай гээшэ. Жэшэнь, «*үнэн зүрхэнһөө хэлэхэ, һанаха, ажаснууха ябадал юундэшьёб холодожо, нюдэ бүрлүүлгэ, үнэн сэхыг хад хухад болгон хубаалга, мэхэ гого, танил талаяа хараад бэе бээ үргэлгэ, атаархал, атаа мээ, нюдэ, нюур харалга...*» (1992.10.30). Үшөө жэшээ харая: «Булан шанаагаараа тарашоод, бэе бээ үзэн ядалсажа байбал, улам саашаа доройтолгын, уруугаа оролгын халтируухай замда гаража хосорхын туйлда хүрэхэбди» (1996.04.03) г.м.

Интонаци хэлэнэй грамматическа ба лексико-синтаксическа байгууламжатай нягта холбоотой юм. Хэлэлгын шанга һула байдал, бүдүүн нарин бололго, түргэдхэлгэ, аалидалга, зогсолто хэжэ таһалдалга – эдэ бүгэдэ дэлгэрһэн интонациин единицэнүүдыг үшөө хүсэд илгажа буряад хэлэ шэнжэлгэдэ дансалаагүйнь харамтай.

Аман хэлэлгэдэ интонаци элдэб янзаар хубилдаг, вариантуудтай байдаг гээшэ. Юрэ ажабайдалда үдэр бүри интонаци гээшэ хүнэй харилсаанда, ямар нэгэ зорилго бээлүүлгэдэ сэгнэшгүйг удха шанартай юм. Юуб гэхэдэ тэрэ хүнэй сэдхэлэй байдал, бэе бээдээ ямараар хандажа байһыг эли тодоор харуулна ха юм.

Бэшэг дээрэ интонаци онсо тэмдэггүйшье һаа, түрэл хэлээ мэдэхэ хүн энэ зүйлыг зүб хэрэглэжэ шададаг. Уран зохёолнуудыг һайн ойлгохо, хадуужа абахада интонаци ехэ үүргэ дүүргэдэг, тиимэһээ прозышье, шүлэглэмэлшье зохёолнуудыг үгүүлжэ уншахада зүйлтэй байгаа.

Штамп, ондоогоор хэлэбэл даган дууряалга, хэлэлгыг муу шанартай, ядуу болгодог. Олон ушарта иимэ бэлэн хэлэлгын единицэнүүд хэрэгтэйшье байгаа һаа, тэдэниг үсөөнөөр хэрэглээ һаа дээрэ бшуу. Газетын хэлэндэ иимэ холбуулалнууд тогтонижохо, ходо дайралдадаг: *хунгалтын урда тээхи тэмсэл, арга боломжонуудыг хэрэг дээрэн бээлүүлхэ, социальна байдалыг нарийжуулан һайжаруулха замда эримтэйгээр дабишаха, уласхоорондын орёо түгшүүрилтэй оршон байдал* г.м. Штампнууд бүгэдэндэ үнинэй мэдээжэ болоһон байдаг, тиимэһээ шэнэ һонирхолтой мэдээсэл дамжуулдаггүй, даданги, ондоогоор хэлэбэл, стереотип болодог.

Буряад хэлэндэ ород хэлэнһээ штамп олоор абтадаг гээшэ. Энэнь сэхэ оршуулгаар (калька) бүтэдэг. Жэшэнь, «*Предприятия профкомой шийдхэбрезер С.Ц.Цыденешевэй гээһэн үдэрнүүдыг ээлжээтэ амаралтын үдэрнүүдһээ хаһаха болобо*» (1986.03.01);

«СССР-эй экономическа ба социальна хүгжэлтын гол шэглэлнүүдэй проектнүүдтэй танилсажа, тэдэниг үнэн зүрхэнһөө дэмжээжэ байһан манай

ажсахынхид энэ табан жэлhээ эхилжэ, олон тоото хэмжээ ябуулгануудыг үнгэргэхөөр хараална» (1986.01.03).

Тобшолон хэлэхэдэ, ямаршыг стилиин хэлэн уран хурса байха ёготой, тиигэбэшгэ художественно стиль уран хурса хэлэлгын бүрилдэлгэдэ тон таарама болзоотой юм. Художественно үгэ зохёон байгуулга өөрын онсо шэнжэтэй. Уран зохёолшо, юрэ ямаршыг художник, ажабайдалай модель гээшыг үгэнүүдээр бүтээн зохёоно. Тиихэдэнь тэрэ «хоёрдохи бододто байдалыг» хүнүүд мэдэрэлдээ хадуужа абахадаа, художнигой мэдэрэлыг баһа ойлголсоно. Бодото художник даган дууряалгаһаа холодожо, шэнэ уран зураглалгын аргуудыг бэдэрэн оложо, үгын баялигһаа гадна, мүн синтаксис, интонацида түшэнэ. Даданги юрын үгын холбоонуудыг тад ондоогоор зохёоно, манай хэлэлгыг баяжуулна.

Харин хэрэг ябуулгын стиль энэ талаар художественно стильдэ харша байдаг. Юуб гэхэдэ энэ стилиин гол эрилтэнь – логично ба тодо хэлэлгэ. Жэшэнь, 1994 оной февралын 22-то баталан абаһан Буряад республикын конституци уншахада иимэ байна:

Статья 50

Гэмтэ ябадалнуудһаа болон засаг хэтэрүүлһэнһээ хохидогһон хүнүүдэй эрхыг хуули хамгаалдаг. Хохидогшодто тус хэрэгыг сүүдтэ харуулха, мүн ушаруулагдаһан хохидол тэхэрюулхэ арга гүрэн хангадаг.

Статья 76

Буряад Республикын Президент ойроо хүртэшэгүй юм. Президентын нэрэ түрэ ба эрхэ хүндэнь хууляар хамгаалагдадаг г.м.

Эндэ үгэнүүдын сэхэ удхаараа хэрэглэгдэнэ, олон ниитэ-политическэ терминүүд байна, мэдүүлэлнүүдын хүсэд, дэлгэрэнгы, захиралтын интонаци-тай, уран зохёолдо хэрэглэгдэдэг (эпитет, метафора, зэргэсүүлгэ г.м.) художественно аргууд үгэ.

Ямаршыг стилиин хэлэлгэ али зэргээр уран хурса байгаа һаа, хүнэй ухаан мэдэрэлдэ ехэхэн нүлөө үгэхэ байна гэжэ тобшолоё.

2 дэбтэр. Асуудалнууд ба даабаринууд.

I ХЭШЭЭЛ. Хэлэлгын функциональна найруулганууд

Литература

Шагдаров Л.Д. Функционально-стилистическая дифференциация бурятского литературного языка. Улан-Удэ, 1974, 6-36 н., 274-338 н.

Шагдаров Л.Д., Доржиев Д.Д.. Буряад хэлэн, Улан-Удэ, 1989. 167-172 н.

Даабари.

1. үгтэһэн асуудалнуудта харюусагты:

1. Хэлэлгын найруулга ямар янзын байдаг бэ?
2. Хэлэнэй ба хэлэлгын стильнүүд хоорондоо ямар илгаатайб?
3. Яряанай стиль ямар шэнжэтэйб?
4. Эрдэм һуралсалай стиль ямар шэнжэтэйб?
5. Публицистическэ стиль ямар онсо шэнжэтэйб?
6. Уран хайханай стиль ямар онсо шэнжэтэйб?

2. Доро үгтэһэн текстнүүд ямар стилиин бэ гэжэ баримталан тайлбарилагты.

1) Буряад Республикын Правительствын тогтоол

№ 42

1994 оной сентябриин 2.

Хиналта-кассова машинагүйгөөр хүн зонтой тоосоо хэхэ аргатай предприятинуудай тоо нэмээхэ тухай.

Буряад Республикын Правительство иигэжэ тогтооно:

Буряад Республикын Министрнүүдэй Соведэй 1994 оной майн 17-ной 118-дахи Тогтоолоор баталагдаһан хиналтын-кассова машинагүйгөөр хүн зонтой мүнгэнэй тоосоо хэхэ аргатай предприяти, эмхи зургаануудай тоодо медицинскэ эмхи зургаануудые оруулха.

Буряад Республикын Президент - Правительствын Түрүүлэгшэ Л.Потапов.

Буряад Республикын Президентын ба Правительствын хэрэгүүдые эрхилэгшэ Р. Гармаев.

2) Демополизаци урагшатайгаар бээлүүлжэ, дэлгүүр дээрэхи байдал болон харилсаануудые эрид хубилгахын, шэнэлхын тулада Буряад Республикын эд бараанай дэлгүүр хайшаа байнаб, ямар онсо хажуунуудтайб, энэ ехэ хэрэг бээлүүлхэдээ, юу хараадаа абаха хэрэгтэйб гээд нэн түрүүн элирүүлхэ онсо зорилго урдаа табиha байһамнай эли юм аабза.

Нэн түрүүн юу илган тэмдэглэхэ шухала байгааг гэхэдэ, манай республика соо үйлэдбэрийн хэмжээ доошолгоор, унахаар байна. Тиимэһээ эд бараанай дэлгүүр баяжуулхын, дүүрэн болгохын тулада эконолическа реформонууды бээлүүлгын гол шэглэлнүүды тодоруулха, дүүргэхэдээ, залан шууд байха хэрэгтэй гэжэ ханагдана.

- 3) Оройгоороо абар табар нархан модотой болдог толгойн баруун хэжүүртэ хэдэн муухан зуhalангууд эндэ тэндэ харагдана. Эдэ зуhalангууд ара таладаа туд бүридөө үмсын түхэрээхэн тээлнигүүдтэй. Тэрээн бүхэндэнь үсөө үсөөхэн тугал, хурьган гэхэ мэтэ бөөрсэмхэн малнууд зунай халуун наранхаа хургажа, хорёогой хажуугаар һүүдэрлэн, тиирэн хэбтэнэд.

Эдэ зуhalангуудай хамагай баруун захада зүүн тээгээ хорхигорхон бүтүү сарай залгажа бариһан хабтагар хара модон гэр. Тэрээнэй харабша дээгүүр шэнэнэнэй холтоһон тэбхэрхэн хатаалтанууд дээрэ айрһанай хатаагдажа байхань холоһоо сайбайлдажа харагдана. Гэрэй баруун урда гэрэйн томогой хаднагһаа барижа уяһан ута нархан ургыг үзүүртэ налбагар сагаан бүд – хии морин - хальба һульба гэжэ шэнээгүйгөөр хийдэнэ. Хии мори хийдхэхэдээ наһан соогоо олзотой омогтой, хүртэй хүрөөтэй ябахат гэжэ ламанар хэлэжэ. хии мори үнэтэйгөөр наймаалдаг байха юм.

- 4) Грамматика болбол морфологи ба синтаксис гэжэ хоёр халбариһаа бүридэнэ. Нэгэдэхи хубинь - морфологи – хэлэлгэ соохи үгэнүүдэй хубилха дүримүүдыг, хоёрдох хубинь – синтаксис – мэдүүлэл соо үгэнүүдэй удхаараа холболдон таараха дүримүүдыг тодорхойлон гаргана.

Синтаксис соо шудалан үзэгдэдэг хэлэнэй гол зүйлнүүд хадаа:

- 1) холбоо үгэнүүд, 2) мэдүүлэл (простой ба сложно) болоно.

Синтаксис соо холбоо үгэнүүд ба мэдүүлэлнүүдыг зохёохо дүримүүд шудалан үзэгдэнэ, тэдэнэй түлэбүүдыг, эдэ түлэбүүдэй бултандань таараха тон хамтын отвлечённо удха шанарнуудыг эли гаргажа үгэнэ. Жэшээлхэдэ, *хургуулида орохо, гэртэ орохо, хэлэндэ орохо, хайнда орохо* гэхэн холбоо үгэнүүд лексическэ удха шанарнуудаараа огто тон ондоонууд аад, бултадаа юрэнхы дүримэй ёһоор байгуулагданхай, бултадаа нэгэ түлэбэй (глаголһоо ба зүгэй падеждэ байһан юумэнэй нэрэнэ бүридэнэ байна), бултадаа нэгэл адли хамта, отвлечённо удха шанартай байна (үйлэ ба тэрэнэй шэглэл тэмдэглэнэ).

- 5) - Мүнөөхи Должод хаана хаб, дуулана гүт? - гэжэ Цыремпилэйдэ дүтэхэн һуудаг нэгэ хүгшэнһөө шэбэнэн татажа асууна.

- Дуугай, Цыремпилнай асараа хаям, хүндэ бү хэлэ. Ши мэдээгүй хүн гүш? Танай басаган манай бэри хоёр үһыень хахалаа юм лэ.

- Ай, зайлуул даа! Тиигээ юм гү? Хара үглөөнһөө хойшо Галшатан нурагшалжа бэдэржэ, гүйлгэлдэнэ харайлгалдана бэшэ гү, яагаа бэрхэ дайралдангүй, үнгэрөө гарсалдаа гэшэб, арьяа баала. Барһадшые даа! иигээд юуниинь бологшо ааб даа? Харин тархимни үбдэшэбэ, - гэжэ дуугархадань, нүгөө хүгшэниинь хажууһаань нударжа:

- Газар дуулаг! Юумэнэй хүл хөөһэнэй замхатар шэхэтэ юумэндэ мэдүүлхэ хэрэггүй...

6) БУРЯД РЕСПУБЛИКЫН ПРЕЗИДЕНТЫН ТОГТООЛ УРДАНЬ БУРЯД РЕСПУБЛИКЫН ВЕРХОВНО СОВЕДЭЙ БА МИНИСТРНҮҮДЭЙ СОВЕДЭЙ МЭДЭЛЭЙ БАЙҢАН ХЭБЛЭЛНҮҮДЫЕ ОЛОНИИТЭДЭ МЭДЭЭСЭЛ ТАРААДАГ ГҮРЭНЭЙ ХЭРЭГСЭЛНҮҮД БОЛГОН ХУБИЛГАХА ТУХАЙ

Буряад Республикын Президентын 1994 оной июлийн 18-да баталан абаһан олондо мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүдтэ «Буряад Республикын гүрэнэй засагай зургаануудай ажал ябуулгыг харуулан бэшэхэ тухай» 3-дахи тогтоолтой тааралдуулан, Буряад Республикын Президентын, Арадай Хуралай ба Правительствын ажал ябуулга тухай республикын зондо мэдээсэжэ байха гуримые нарижуулан һайжаруулха зорилготойгоор, олониитэдэ мэдээсэл тараадаг хэрэгсэлнүүд тухай хуулийг урдань эбдэдэг байһан ушарнуудыг дабтахагүйн тула болон Буряад Республикын Верховно Соведай урдань баталдаг байһан тушаалта хүнүүдэй эрхэ түлөөлэлгэнүүдһээ бууһантай дашарамдуулан, иигэжэ тогтооноб:

1. Эрхэ түлөөлэлгэнүүдһээ бууһан Буряад Республикын Верховно Соведай ба Министрнүүдэй Соведай мэдэлэй байһан хэблэлнүүдыг «Бурятия» болон «Буряад үнэн» газетнүүдыг Буряад республикын гүрэнэй засагай зургаануудай тусхайта хэблэлнүүд болгон хубилгаха талаар нормативна документнүүдыг байгша оной августын 1 хүрэтэр Буряад Республикын Арадай Хуралай Эмхидхэлэй комитеттэй хамта бэлдэхыень Буряад Республикын Президентын болон Правительствын хэблэлэй албанда даалгаха.

Буряад Республикын Президент Л.В.Потапов.

Улаан-үдэ, 1994 оной июлийн 23.

7) үгтэһэн текст ямар стильдэ хабаадаха байһыень баримталжа заагты.

Үнэмшэлгэ.

Яруунын аймагай Үльдэргын дунда хургуулийн 8-дахи классай нурагша Базаров Бата хадаа энэ жэлэй июнийн 25-да үнгэргэгдэхэ республикын хургуулинуудай нурагшадай дунда дүрэ буляалдаагаар барилдаха мурьсөөндө хабаадаха гэжэ эльгээгдэхыень энээгээр үнэмшэлнэб.

Яруунын райОНО-е эрхилэгшэ
1990 оной юниин 15.

/Б.Бадмаев/

8) Эндэ Х.Намсараев ямар уран найханай арга хэрэглэжэ, зохёолоо уран хурса болгоноб?

Гулваа ёлогод гэжэ Бодинсы тээшээ хараад:

-Ши яажа байнаш? Тэрэ хоёр буруугаа энэ дары унзад ламбагайда туужа абаашаад үгэ!

-Ноён гулваа, та юу айлдажа байна гэшэбта! Би мяха хоёр буруугаар гэжэ абажа эдихэдээ, үхэрэй хоёр буруугаар бэшэ, үгын хоёр буруугаар абажа эдихэмни үнэн, тэрээнһээ бэшэ юуншые үгы юумэл.

9) Эндэ А.И.Шадаев ямар нютаг үгэнүүдые шэлэжэ, юун тухай хэлэхэдээ хэрэглэнэб?

Даша хоёр гурбан аса хуурай үбһэ моридтоо гаргажа үгөөд, гэртээ ороходонь, Найдан танигдахаа болиторoo хубсаланхай байба: нойто шиигтэ хорохо хүрэхэгүй, гүрөөһэнэй годоор зүйн залган байжа оёһон малгай үмдэнхэй, харгааһа бургааһанда хахара шуура татуулхагүй боро жэбхүүн үмдэтэй, хилгааһаар хязалжа ямаанай нооһоор оёһон шагайбша баамхитай юумэ галайнаа урда зогсон байба.

10) Таараха синонимудые табижа, үгтэһэн мэдүүлэлнүүдэй найруулгыг найжаруулагты.

Радна - набтар бээтэй, хара зүһэтэй, даруу номгон хүн. Должон ехэ зүрхэтэй басаган - сэхыень хэлэдэг. Иимэрхүү асуудалнууд минии ухаае үдэр һүнигүй добтолон байдаг. Хамтын ажал үргэлжэлжэ байна.

11) Стилистическэ алдуунуудые заажа бэшэгты.

Мүнөө манай гүрэн соёл болбосоролой талаар угаа ехэ хүсэтэй юм. Тэрэ номынь арадай дунда ехэ анхаралтайгаар угтагдажа, уран зохёолшын нэрээр олон бэшэгүүд ерэһэн байха. Хүдөө нютагуудта байһан ламанар, баяшуул урдань арад зониие арга мэхэ гаргажа, айлгажа һүрдөөжэ, һаад хэдэг байгаа.

12) Уншагты. Ямар стилээр бэшэгдэһэн бэ, юугээрнь элирүүлбэт?

- А, Доржо, ши ябанабши-и!.. Зай, хэрэгнай ямар бэ? Хэшээлтнай эхилээ гү?

- Хэрэгшые гэмгүй даа - хэшээлнай эхилээ.

-һаа-һаа!.. Болоол даа. Агнууримнай хэр олзотойб? Юумэ барина гүш?

- Олзотой байнгүй яахаб! Һаяхан нэгэ буудахадаа, гансата гурбан һоно нугаһа баряа һэм.

- Тэлее-э! Яһаншье бэрхэ хүбүүн гээшэбши даа, Доржо.

Һаа-һаа! Аяар гурбан нугаһа алааб гэжэ энээнһээ урда намда юундэ хэлээгүй һэмши? Ай-ай-ай! Нугаһанай мяханһаа эдилсэхэ, амтыень үзэлсэхэ байгаалби! /Б.Мунгонов/

13) Уранаар уншагты. Ямар стилистическэ уран аргууд хэрэглэгдээб гэжэ тодорхойлогты.

Хун шубуун гарбалтай хориин арбан нэгэн эсэгийн хурдан түргэн бодолтой, хүхюун һайхан зугаатай, хүдэр зулгы хүбүүд басагад, түхэр баян Буриадаа түүрэн дурсан ябагты.

14) Эндэ ямар стилин аргууд илгархаар байнаб?

Хүн түрэлхитэнэй ойрын сагта зайн галай хизааргүй ехэ хэмжээнэй хямда элшэ хүсэ, шанарайнгаа талаар эрхим һайн янза бүрийн химийн зүйлөөр хэгдэһэн эд бараа абажа болохо юм гэжэ эрдэмтэд уридшалан заан хэлэнэ. Ажарилдбэриие бүхыдэнь автоматизацилһанай эсэстэ тодолон хэлэхэдэ, промышленности кибернетикийн зүгһөө хүтэлбэрилһэнэй эсэстэ хүн зон олоороо ажал хүдэлмэриһөө сүлөөлхэ, тиигэжэ дэлгүүртэ үргэн хэрэглэлэй эд бараан дүүрэхэ байна. Хүдөө ажахые хүгжөөхэдэ, химийн аргаар байгуулагдаха эдэе хоолой зүйл обоо хүбөө болохо байна. Газар дайдын нэгэ захаһаа нүгөө захада хүнүүд замбуулиной онгосоор хахад час соо ниидэжэ ошожо шадаха гү, али стереоскопическа ба стереофоническа үнгэтэ телевизорээр гэртээ һуугаад юушье хаража шадаха болоно.

15) Энэ ямар стиль бэ? Ямар онсо шэнжэнүүдээрнь тухайлбат?

Далай-лама Данзанжамса гол түлэб бурханай номой һургаалнуудай удхые тайлбарилһан номуудые олоор бэшэһэн байна. Номын ёһоор болбол бурханай шажан гээшэ миин мухар һүзэг бэшэ, бүхы һургаалай ушар шалтагание гүйсэд ойлгожо баримталан һүзэглэхэ зам болоно. «Минии һургаал хадаа үгэ бүхэниень лэ һүзэглэн дахаха бэшэ, харин ушар шалтаганийнь логикийн ёһоор гүнзэгырүүлэн хэрэглэхэ һургаал» гээд бурхан багша айлдаһан байдаг. Энээнһээ уламжалан Далай-лама тэрэ заабариие арад зондо тайлбарилан ойлгуулхые оролдодог.

Буриад орондомнай буддын шажанай дэлгэрһээр 250 жэлэй ойн баярай һайндэртэй дашарамдуулан манай нутагта айлшалжа ерэхэн арюун гэгээн Далай-лама Данзанжамсые арад зондойгоо үмэнэһөө халуунаар амаршалжа, бээдэнь амар амгаланые, бодолдонь гүн хурданиие, бүхы һанадаг хэрэгэйн

бурханай номын ёһоор бүтэжэ, түрэнэн гараһан Түбэд орон нютагтаа түргэн болзорто бусахыень юрөөе!

Буддын шажан хэтэ мүнхэдөө һалбаран мандаг лэ!

16) Энэ ямар стиль гэжэ һананат?

Прянагта дурагүй хүнүүдые олохонь бэрхэтэй байха. Эдээ хоолой энэ амтаттай, аятай зүйл олохон арадай стол шэмэглэнэ, шэмэглэхэшье.

Мүнөө бидэ Усть-Илимскын хилээмэнэй комбинадай гаргаһан эрхим шанартай элдэб түхэлэй пряник Таанадта дурадханабди. Ямаршье холисогүй эгээл сэбэр түүхэй эдээр хэгдэнэн продукт гэжэ хэнһээшье дулдыданги бэшэ лабораториин шанарай сертификат гэршэлнэ.

Гэнтэ буужа ерэнэн айлшадыешье хүндэлхэдэ хэрэгтэй ха юм. Мүн үглөөгүүр ажалдаа яаража, халуун эдээ бэлдэхэ сагай үлэхэгүйдэ, үнөөхил амтан прянигаа кофе гү, али халуун сайтайгаар эдидэгбди.

Пряник амтатай байхаһаа гадна хүнэй бээдэ тухатай гэжэ тэмдэглэмээр! (Усть-Илимский хлебокомбинат).

17) Энэ ямар стиль бэ?

Эдээ хүсэд оруулжа, арһаяа байлганаһан удаа, тэрэнээ мушхалаада гаргаха. Арһанай мушхалаа иимэ хубинуудһаа бүридэнэ: мушхалаагай гасуу, мушхалаагай модон, шэбхэ. Мушхалаагай гасуу гээшэ 80-90 см утатай, 6-7 см диаметртэй газар уруу зоогдоһон модон. Арһа мушхалаада оруулхадаа, хойто хоёр годоорнь мушхалаагай гасууе орёожо, тэндэнэ хоёр шэбхээр мултархагүйгөөр шэбхэдээд, дээрэнһэнь шэбхээе бүхэлжэ, оһороор уядаг. Шэбхэ 8-10 см утатай.

Арһаяа хойто хоёр годоорнь гасуу орёожо, гасуудаа шагтагаламсаараа, хүзүүгэйнэ арһаар мушхалаагай модо орёожо, арһанайнгаа үнгэ зосоошонь, үһыень газашань зохёон эбхээд, урда хоёр годыень эбхэлээгэйнгээ зосоонь орууламсаараа, мушхалаагаараа арһаяа мушхажа эхилдэг (зураг1). Д.Б.Махазагдаевагай «Агын бурядай арһа элдэлгэдэ хабаатай үгэнүүд тухай» гэнэн статьяһаа абтаһан хэнэг.

II ХЭШЭЭЛ. Элдэб янзын найруулгада үгэнүүдые хэрэглэлгэ

Литература

Дондуков У-Ж.Ш. О развитии терминологии в бурятском языке. Улан-Удэ, 1970.

Дондуков У-Ж.Ш. Об образовании школьных учебных терминов по математике и физике на бурятском языке //Сборник по вопросу преподавания бурятского языка. Улан-Удэ, 1973 .

Дондуков У-Ж.Ш. О развитии общественно-политической и философской терминологии в бурятском языке //Вопросы бурятской филологии, вып. III, Иркутск, 1974.

Дугаржапова Т.М. Употребление стилистически окрашенной лексики в поэтических произведениях Д.Дашинимаева.

О стилистической дифференциации лексики бурятского языка // Вопросы литературного бурятского языка. Улан-Удэ, 1963. 9-10 н.

Стилистика и лексикология бурятского языка. Улан-Удэ, 1972.

Цыдендамбаев Ц.Б. Язык бурятской периодической печати //Развитие литературных языков народов Сибири в советскую эпоху. Улан-Удэ, 1965.105-106 н.

Шагдаров Л.Д. Функционально-стилистическая дифференциация бурятского литературного языка. Улан-Удэ, 1974. 99-211н.

Шагдаров Л.Д., Доржиев Д.Д. Буряад хэлэн, Улан-Удэ, 1989. 56-63, 170 н.

ДААБАРИ

1. Үгтэһэн хүдэлмэринүүдые уншаад, удаадахи асуудалнуудта харьюу-сагты.

1) Үгэнүүд найруулгаараа ямар янзын байдаг бэ?

2) Буряад хэлэнэй словарьнууд соо үгэнүүд стилиин талаһаа тодорхойлогдоно гү, али үгы гү? Ямар тэмдэгүүд байдаг бэ?

2. Доро үгтэһэн үгэ ба холбуулалнуудтай мэдүүлэлнүүдые зохёогты, ямар стильдэ хабаатай бэ, гэжэ элирүүлэгты.

Элсүүлхэ, гүйсэдхэхэ, түгэсхэхэ, ажахы, үсхэбэрилгэ, дэлгүүрэй харилсаанууд, гол шэглэлнүүд, гүрэн түрэ, олзын хэрэг эрхилэлгэ, тарзадха, тарайшаха, элдэблэхэ, хүдэлхэ, үбшэхэ, мэдээсэл дуулгаха, хэлэхэ, тушаалта нюур, шуһанай дараса, үйлэ, хэлэгшэ, хэмжээ ябуулга, морилхо, ошохо, арилха, то-нилхо, гоншоодохо, номин тэнгэри, дангина г.м.

3.Доро үгтэһэн үгэ ба холбуулалнуудай денотативна ба коннотативна удхыень тодорхойлогты:

Шархяа хатааха, ирзайха, мордохо, үхэхэ, тагаалал болохо, гүбшэхэ, хоол бариха, тэһэ баярлаха, баясаха, гүбихэ, асари ехэ, байшан, гэр, гуниг, хобдог, тоонто нютаг, ялтиргаха, үндэр түрэлтэ, асууха, дурсаха, һээбэгэнүүр, убай шэбээгүй, хулгайша хара нохой, үлзытэ, мандал, нангин, ашата, Эхэ орон, агууехэ, эзэрхэг түримхэй, хорото ябуулга, мүлжэлгэ, парнагар, ханги-набта, урасхал, шаби, гэгээн, жалжагар, мааягар, дангина, үзэсхэлэн гоё, бузар муухай, хөөрхэн, изагуур, элинсэг хулинсаг, маһайха, буршаганаха, нохойрхо, яяр яндан, бүүбэйхэн.

4. Ч.Цыдендамбаевай «Холо ойрын түрэлнүүд» гэжэ сатирическэ романай гол геройн зохёолон шүлэгүүдые уншаад, элдэб янзын найруулгада хабаатай үгэнүүд хэр зүб буруу хэрэглэгдээб, гэжэ тодорхойлогты. Яахадаа энэ мүрнүүд шоглоһон удхатай болоноб?

1) үүлэтэ огторгойдо ниидээшэдэй

үндэр дээрэһээ харахадань,
Олиггүй һайханууд самсатай
Олон олон хүбүүднай
Огторгойн мүшэдтэл толорхол.

2) Хүнэй шуһан эдеэтэй
Хүрин улаан шамайе
Нарата дэлхэйтэй хахасуулхам,
Нангин бурхадтаа зальбара!

3) Наранай туяагаар томогдоһон тиимэ утаһанай -

Нямняа шара самса бэшэл энэмни!

Аяар шарахан юрын торгон самсыемни

Амаа ангайтараа яатараа хүнүүд гайхагшаб?

Таанад шэнги тангил урихан басагадай

Тааруухан станогоо таршагануулан нэхэһэн бүдые

Шадамархан энэ Намсалдал уран оёдолшон,

Шалхагархан поэдэй шарахан самса болгоол даа!

4) - Байгты, байгты... Би хэлэхэб... Иимэ һонин ушарай болоод байхада, би хадаа, али бүхы нүхэдөө уряалай ёһоор гэртээ суглуулаад, столдоо һуулгажа... Юун гэхэб даа, табин хоёр жэлэй баланс гаргаха гэхэ гү?

- Сагаан торгон костюмтань шара алтанхан самсата тээшээ хараад, гансал зүүн нюдэнэйнгээ булангаар энеэбхилнэ.

5) - Үгы...Үгы... Энэмнай соносхол бэшэл... Буруу ойлгоот... Банкедэй уряал гээшэл... Штадтаа соносхол бэшэдэг өһөдын поэдтэйбди... Заата заагүй уригдаха ёһотой хоёр зуун хүнэй нэрэнүүдые һамгамни гараа табижа батаалаа... Уригдаашье һаа уригдаха, үгышье һаа үгы хорин хүнэй нэрэ бии...

Оройдоошье уряалгүй аад, ерэжэ болохо дүшөөд хүйхэрнүүдэй нэрэнүүд газраа үүдэ хахиһан милиционернүүдтэ үгтэхэ...

6) Эндэ ямар алдуу байнаб?

Тэрэ баантимнай мордоо гү? Архиин магазин соо бидэ хоёр бараалхахабди. Урин хабарай үдэшэ инаг хоёр Ангарай эрьеэр зайгуулдажа сэнгэбэ.

5. Энэ мэдүүлэлнүүд соо ямар стильдэ хабаатай үгэнүүд хэрэглэгдэнхэйб?

1) Эдэ 50 жэл соо ветеранууд үндэр наһатайнууд болоо, бэе махабдынь муудаа /Буряад үнэн, 07.03.95/.

2) Иигэжэл алтан ганжарта Москва хотоёо абараа һэн бшуу.

3) Дурдагдаһан зохёол соо сонгоолнуудай 1694 ондо ород хаанай албатан болоһон, 1717 ба 1737 онуудта тэдэнэртэ газар заагдаһан... ноёд һайдайн шагнал хайрада хүртэһэн ... тухай хэлэгдэһэн байна /Буряад үнэн, 08.03.95/

4) Орден медальнуудаа зүүһэн эгэшэнэрнай урма баяраар халинхай Правительствын Бага танхим соо сугларба.

«...Бэетнай һайн гү, лагшан тайбан гү?» - гэжэ асуудаг байгаа /Буряад үнэн, 08.03.95/.

5) Хүн түрэлтэн гэшэ Бурханай, Байгаалин табисуураар анха түрүүшынхиеэ энэ дэлхэй дээрэ хашхараа табин бии болоһонһоо хойшо үндэр гэгээн Гэрэл-Наран доро үргэн уужам газарайнгаа үбсүү нюрган дээрэ арюун сэбэр агаараар амилжа, аршаанта булаг уһаар ундалжа, жаргалайнгаа жабхаланта наһа дүүрэнээр эдлэжэ дүүргээд, аалихан шэмээгүй дэлхэйгээ хүрьһэтэ шорой руу һөөргөө орожо ошохо жама ёһотой гэшэ ааб даа.

Манайшье буряад арад зондо хүнэй нүгшэхэдэ һүүлшын харгыда мордохуулха, буянгыень хэхэ гэхэ мэтэшэлэн олон тоото гурим байдаг гэшэ /Буряад үнэн, 10.03.95/.

6. Доро үгтэһэн ниитэ-публицистическэ үгэ ба холбуулалнуудай удха тодорхойлогты, синоним һанагты, ород хэлэндэ оршуулагты.

Тодорхой бэшэ; уридшалан түлэлгэ; идхалга; булимтаралга; тон шухала; дээрэлхүү абари зан; зүрилдөөн; баримта; хүлһөөр эдлэлгэ; эблэл; бараалхалга; шадабариине тодорхойлолго; үнэ хаялсаан; тэнсүүри; дэбжүүлэгдэхэ; эбсэхэгүй; мэдээнүүдэй данса; хэтэрмэ хуулигүй байдал; бүлэг асуудалнууд; албан хойрог ёһо; зохёохы абьяас; албан захиргаан; үриее түлэхэ вексель; шажан шүтэлгэ; вето; харилсан ажаллалга; тунхаг; бюджетһээ гадуур һомололгын жаса; дахин һэргэлгэ; үһөөгөө абалга; дура зоргоороо аашалалга; һэргээн бодхоолго; зэбсэгтэ зүрилдөөн; үзэл; оршон тойрон; лаб хангалга; олондо мэдээсэлгэ; дуугаа үгэлгэ.

7. Доро үгтэһэн ойлгосонуудые буряад хэлэндэ оршуулагты.

Гармонизация; глобальный; государственная пошлина; программа приватизации; государственное регулирование; гражданский долг; гуманизм; гуманитарная акция; девальвация; действительность; декларация; делопроизводство; демонстрация; детализация; дефицит; диспут; дотация; духовенство; завизировать; заключение; законодательная инициатива; злободневность; имидж; инвестирование; инстанция; интеграция; интенсификация; исключение; исповедь; источник; кардинальный; карточка кредитная; катастрофа; квота; классификация; коалиция; код; компенсация; компетенция; консенсус; консультация; конфиденциальный; конфликт; конфронтация.

8. Доро үгтэһэн үгэ ба холбуулалнуудтай мэдүүлэлнүүдые зохёогты.

Гол бодомжо; эдилгэ абадаг ябадал; урьһаламжа; һандарал; гэмтэ ябадалай олошорһон оршон байдал; зүбшөөл үгтэһэн саарһан; хизаарлалга; хүнгэлэлтэ; дурасхалай самбар; өөрын мэдэрэл; нютагай өөһэдын хүтэлбэри; аршалагша; доодо хэмжээн; түлөөлэлгэ; гансаараа бүрин эзэмдэлгэ; сэдхэлээ ханаха; буһалгаалагшад; түлөөлэлгэнүүдые дамжуулан үгэлгэ; хиналта; хэһээлтэ гүйсэдхэлгэ; гар дээрэхи мүнгөөр тоосолго; хара тамхинай хорон; хашалта; уг залгамжалһан; үндэһэ яһатан; хамааралсахагүй ёһо; тааруугүй; газарай нөөсөнүүд; юрын бэшэ; хуули буса; ойроо хүртэшгүй байха ёһо; олзо оруулха шадалгүй; хуулийн эрилтэ; гуримшуулга; зан заншалай ёһо гуримууд; бүридэл; хамгаалга; ёһолол; олонийтын нэгэдэл; үнэтэ зүйлнүүд; тунхаглаха.

9. Доро үгтэһэн үгэ ба холбуулалнуудай удха тайлбарилан, хадуужа абагты.

Одиозный – шоодбори болоһон; ознаменование – дурасхаал, хүндэлэл; опека – харгалзалга; оповещение – тунхаглалга, мэдээсэл; организованная преступность – эмхидхэгдэһэн гэмтэ ябадал; отклонение – буруушаалга; отставка – тушаалһаа буулга; отрешение от должности – тушаалһаа зайсуулга; оптимальный – зохистой, тааруу; оптом – бөөнөөр; паритет – тэнсүү байдал; пафос – урмашал; пеня – нэмэлтэ түлбэри; перестройка – шэнэдхэн байгуулга; перспектива – холын хараа, уридшалан хараалалга; плюрализм – олон ондоо һанамжа; подведомственный – харьяата; подтверждение – гэршэлэлгэ; позиция – һанал, бодол; покровительство – харгалзалга.

Эмоционально-экспрессивнэ лексикэ.

1. Хэлэгдэжэ байһан юумэндэ авторай гү, али хэлэжэ байһан хүнэй хандаса харуулһан үгэнүүдые тэмдэглэгты.

1) Минии нагаса алтан гартай. 2) Сэрэгэй дунда хатуу баатар журам сахигдаха ёһотой гэжэ эрилтэ табигдаба. 3) Хүл дээрэм гэшхэбэш, баабгай хаш даа! 4) Һаландаймнай нюураа угааг лэ! 5) Тэрэнэй пүлшэгэнэхые дуулаха дурамгүй. 6) Поэдэй үгэ хэлэхэнэй һүүлдэ заал соо шааяса альга ташабад. 7) Хөөрхы даа, экзамендаа мухардаа, шаашоо. 8) Тэрэ нилсаганаһан эхэнэрэй гар бариба. 9) Яагаа урихан зантай, арюухан шарайтай үхин гээшэб! 10) Дасанай хайлахада, хоёр хувараг амиды зула боложо нүгшэхэн байна. 11) Мүнхын нойроор нойрсобо. 12) Тэрэшни заапагар аматай зантахы хүниие голохо ааб даа. 13) Һалхи налхи залгиһан ямар яяр яндан үхин бэ! 14) Хубсаһаяа тиишэнь тиигэд гээд гударжархиба. 15) Гэрээр дүүрэн нобшо. 16) Абгай, тамнай һаянай марьяжаба гүт даа? 17) Сагаан һарын урда тээ масаглаха ёһо бии. 18) Һаамагар лэ хүн хамаг юумээ алдажа, гэжэ ябааб даа!

2. Үгтэхэн үгэнүүдэй сэхэ ба шэлжэхэн удха хараадаа абажа мэдүүлэл зохёогты.

Булад, хара, мүнгэн, сагаан, гүбихэ, хүхэ, алаг, хиидэхэ, мүлхихэ, мүнгэн, хатуу, зөөлөн, хүл, адислаха, мүлжэхэ.

3. Ехэнхидээ яряанай стильдэ хэрэглэгдэдэг үгэнүүдые тэмдэглэгты.

Толгойм үбдэнэ, тархим хахархаа байна, хөөрэлдөөн, шашалдан, үндэр, хооногор, ерэхэ, морилхо, хурхирха, нойрсохо, хоол бариха, эдихэ, гутал, шархи, юрын хүн, боро хирын хүн, соносхохо, дуулаха, тонилхо, жуунагар, элдэблэхэ, һахай һалаг, мүрдэлгэ.

4. Шэлжэхэн удхатай холбуулалнуудые удхаараа таараха сэхэ удхатай үгөөр хэлгүүлэгты.

Бээлэйтэй гартай - ..., хара һанаатай - ..., улаан гараараа бариха - ..., модон тархи - ..., доро зүрхэтэй - ..., хэлээ бүлюудэхэ - ..., хүхэ энеэдэн - ..., һүн булаг - ..., улаан мяхаа харуулха - ..., алаг һэшхэлтэй - ..., горьё улаан нюдэтэй - ..., эльгэ нимгэнтэй - ..., мяхан һогтуу -

5. Үгтэхэн тогтомол холбуулалнуудай удха тайлбарилагты. Ямар мэдэрэл, сэгнэлтэ харуулнаб?

Амаа ангайха, нюдэнэй сэсэгы мэтэ, нюдэндөө галтай, уһан тархи, тархья гантаг, сагаан зан, шара няалта, хүхэ модон болохо, өөхэншые бэшэ, булшархайшые бэшэ, хооһон тогоон хонгиороошо, улыень долёохо, эгүүридэ мүнхэ, шүдхэр мэдэбэ, тагаалал болохо, ами наһаяа химгадангүй, данхагар хүн, хайра үршөөл үзүүлхэ, хайра хэшэгтэ хүртэхэ, тэмээ ямаан хоёр, хоёр нюуртай.

6. Удаадахи тогтомол холбуулалнуудта удхаараа таараха ород холбуулалнуудыг ханагты. Эмоционально-экспрессивнэ талань адли гү, стилиинь тудалдана гү, гэжэ элирхэйлэгты.

Һалаабша харуулха, шонын хүлдэмэ, шархья хатааха, шараа нюсэгэн, һүүлээ хабшаха, тархида гараха, мухар үхэр шэнги, уур соо уһа нюдэхэ, духаа хата саашаа!, этэдшье гэнэгүй, үүргэ дүүргэхэ, талаан туршаха, жэшээ абыха, анхарал татаха, бээе бариха, ядахын сагта г.м.

7. Эндэ үгтэһэн мэдүүлэлнүүд соо ямар онсо шэнжэнүүдтэй үгэнүүдые ажаглахаар бэ?

Малай арһад сооһоо хонинойл арһан үһэ нооһонойнгоо ута богониһоо боложо, хэдэн ондо ондоо нэрэтэй байдаг: халсагай арһан - нарай хурьганай арһан; томохон боложо байһан хурьганай нэхышэг арһан; хахидха - тон нооһоёо хайшалуулаад ябаһан хониной арһан; үзүүр - 2-3 хурга болоһон үһэтэй арһан; нэхы - ехэ нооһотой үбэлэй сагай арһан; хуулидха тон тураһан, муу (хабарай сагай) хониной арһан; ямаадха - үһэниинь һабаржа ябаһан, шэрэлдэнги шэрүүн ямаанай үһэндэ адлирхуу нооһотой арһан (Д.Б.Махазагдаева. Агын бурядад арһа элдэлгэдэ хабаатай үгэнүүд тухай).

III ХЭШЭЭЛ. Хэлэлгын зүб байдал.

Литература.

Раднаев Э.Р. Вопросы обучения учащихся орфоэпии бурятского языка //Изучение бурятской филологии в высшей и средней школе. Иркутск, 1978.

Раднаев Э.Р. Бурятское литературное произношение. Иркутск, 1987.

Туденов Г.О., Найдаков В.Ц. О некоторых вопросах сценической речи //Развитие литературных языков народов Сибири в советскую эпоху. Улан-Удэ, 1965.

Шагдаров Л.Д. Становление единых норм бурятского литературного языка в советскую эпоху. Улан-Удэ, 1967.

Цыдыпов Ц.Ц. Буряад хэлэнэй морфологи. Улан-Удэ, 1988.

Даабари.

1. Удаадахи асуудалнуудта харюусагты.
- 1) Орфоэпи гэжэ юун бэ?
- 2) Буряад орфоэпиин дүримүүдэй принципүүд.
- 3) Ямар гол дүримүүд буряад орфографиин үндэһэ һуури болоноб?
- 4) Литературна хэлэн, арадай хэлэн гэжэ ойлгосонуудые тайлбарилагты.
- 5) Буряад хэлэнэй морфологическа байгуулга тухай хөөрэгты.
- 6) Буряад хэлэнэй синтаксическа нормонууд.

2. Доро үгтэһэн үгэнүүдэй үгүүлбэриие транскрипциин ёһоор тэмдэглэгты.

Морин, нарин, адха, агта, хадада, адли, гүйгөөд, нюдөөр, сиидэм, шиидам, зиитэгэр, жиихэ, дугы, үгылхэ, юрэнхы, хадын хабар, агаар, эгэшэ, ан, дэн, хонхо, монгол, мүнгэн, хэлэн, анги, долгин, тэрэнги, хонгёо, нангин, халхин, ахань, эсэгэнь, арга, олгой, арьяатан, харьяла, эрье, горьё, ёһо, бээлэй, добуун, уялга, хайхан, гуйлта, гүйсэд, бишихан.

3. Абтаһан үгэнүүдые буряад фонетическэ ёһоор бэшэгты.

Бочка, почта, печка, платок, вожжи, глав, база, хор, Урал, студентка, Григорий, пианино, яблоко, столовая, ферма, вожатый, ария, мыло, правление, санаторий, проходная, Гималаи, мастерская, Корея, Пиренеи, кухня, экономический, демократический, стилистический, принципы, падежи, суффиксы.

3. Доро үгтэһэн үгэнүүдые литературна зүб үгүүлбэри соонь заһажа бэшэгты.

Атаарагха, хөгшөн, эрдим, морьтеэ, цаса, сара, хашиилха, ёпоошхо, пилтаа, загуун, бисеэхан, ялга, хашан гээш, тогол, урта, одирхо, үрьтеэ, хэлин, цэцэг, моришые, буряаһууд, маанашые, тасяа, арша, тамки, тамси, үстүүл, поездо, ардёо, хадайн хажууда, гэрһаан гараа, ур тээ г.м.

5. Доро үгтэһэн шүлэгэй мүнүүд соо абтаһан үгэнүүд юундэ иимээр бэшэгдэнхэйб, энэнь хэр таарамжатай гээшэб гэжэ һанамжаяа хэлэгты.

Астанцын шэрэм харгы	Борсоевой һүүлшын хурил
Арья олон халаатай.	Байнаб һүгэдэн,
Арадай хүбүүн	Балдынов урин.
Арбан ялагар ордонтой.	Зүрхэнэйн логшоон
Папа Тушемилов	Зуммер мэтэ дуулдаһаншуу,
	Газар дороһоо сошоон.

В.Петонов

6. Доро үгтэһэн текстые ород хэлэндэ оршуулагты. Абтаһан үгэнүүдэй удха буряадаар тайлбарилагты.

Энэ долоон хоногто Түнхэнэй болон Ивалгын аймагуудта уһанай гүрэнэй кадастрай асуудалнуудаар нүүдэл зүблөөнүүд болохо.

Бюджетэй олзо оршын үндэһэ һууриие нэмээхэ комиссиин заседани мүн лэ тэрэнэй хүтэлбэри доро энэ долоон хоногто эмхидхэгдэхээр хараалагдана /Буряад үнэн, 14.12.95/

7. Доро үгтэһэн мэдүүлэлнүүд сооһоо алдуунуудые олоод, ямар дүрим эбдэрэн байнаб гэжэ элирхэйлэгты.

1) Энэ ном дээрэ залуу зондо хабаадуужэ, эрдим соёлдо хурхаһаа гадна, хойто наһанай тухай, үндэр ехэ эрдимэй утха шанарай тухай бэшэгдэнэ. Дайн сэрэгы хамгаалхын тухай тобшон бэшэгдэнэ.

2) Та нүгшөө үгы гээшэт. Энэ ехэ дууһахагүй замбуулин дэльхээдэ мүнхэ хододоо байха эзэн гээшэт. Танай амдии бэеытнэй, һанаан сэдхэлытнэй һэльбэн үлэгшэ хүүгэд гээшэ болохо.

3) Танай уртайхи ажалтнай, мүнөө үдэрһөө дээгүүр, һайнаар харагдана.

4) Өөртөн мэдүүлэхэ ажал хүүлжэ һурагха өөртөн мэдүүлэнгүйгөөр, шалгалта хэхэ хэрэгтэй.

5) Хүүгэд гээшэмнай нойтон шабар шэнги юм. Тэрэ шабараар юушые хэжэ шадаха жэшээлхэдэ хүндэтэй баатар болгохо.

6) Газар уһая буляалдажа нэгэ шуһанай зон аадла һэлмэ жадая барижа ехэ дай хэдэг байһан юм.

5. Энэ шүлэгэй мүннүүд соохи глаголнууд ямар түхэлтэйб, ямар зорилготой-гоор иимэ түхэлые автор хэрэглэнэб гэжэ тайлбарилагты.

Ара талаар ошолой,	Урда талаа ошолой лэ,
Арбан тэргээр ерэлэй лэ,	Ухарьга морёор ерэлэй лэ.
Алаг нюдэмни уһабхилалай,	Улаан зүрхэмни һабалай,
Инагаа ерэхынь хүлээлэй лэ.	Гансанаа ерэхынь хүлээлэй лэ.

Папа Тушемилов

9. Эндэ зүб бэшэлгын дүрим юун дээрэһээ эбдэрэнхэйб?

1) Юуб гэхэдэ, өөһөн залуу ябахадаа, өөрынгөө хани нүхэрөө, үри хүүгэдээ тоолодоггүй һэн. Гадна өөрынгөө аха дүүнэртээ ба эхэ эсэгэдээ муугаар хандадаг... солоёо марташхоод ябаһан хүн гээшэ /Усть-Ордын үнэн, 19.06.96/.

2) 1996 оной майн 6-да Эрхүүгэй областиин Законодательна суглаанай 45-дахи һунгалтын округоор депутадуудые һунгалтаар округой һунгалтын комиссар 4 кандидат регистрованхай /Усть-Ордын үнэн, 22.05. 96/.

10. Алдуунуудын зааагты. Ямар янзын алдуу байна бэ?

1) Манай арада мүнөөдөө хүндэ хүшэр гэжэ ойлгонобди, тиимэһээ Россида эгээл түрүүшээр үйлэдбэрилгээ дэбжэхэ хэрэгтэй, харин тэрэнь политическэ батажанги байлгын условинуудта боломоор. Бидэнэртэ хахад харгы замдаа зогсожо болохогүй, гэбэшье гэдэргээ сухариха - бүришье хэрэггүй /Усть-Ордын үнэн, 12.06.96/.

2) Ходорхон неделидэ манай автономно округ американска публицист Майкл Давидоу ерэхэн байна... Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнай шэрүүн жэлнүүдтэ СССР-ые абархаар Сибирь шийдхэхы үүргэ эзэлээ /баһал тэндэ/.

3) Нургуули дүүргэгшэдэй дунда эгээ элдэб мэргэжэлтэй хүнүүд бии /Усть-Ордын үнэн, 07.06.96/.

4) Финансанууд - энэмнай гүрэнэй гү, али регионной өөртөө хадаа организмын шуһан гэхэдэ болохо. Хэрбээ энэ организмда шуһанай ябаса аалидаа һаань, ёһоороо, энэ организмын хүдэлмэри зобохо, - гэжэ образноор Кузьма Романович Алдаров хэлэбэ /баһал тэндэ/.

11. Ород хэлэндэ оршуулагты. Энэ ямар найруулгаб, гэжэ тодоруулагты.

Буряадай мэдээжэ эрдэмтэн, хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор Ц.Б.Цыдендамбаев Буряад хэлэнэй томо толинуудые хэблэн гаргаха, зохёохо, бүхы буряад нютаг хэлэнүүдые шэнжэлхэ, мүн хуушан монголоор бэшэгдэһэн түүхэ һарбаалжануудые бүридхэн суглуулжа, дэлгэрэнгыгээр үзэжэ, тэдэниие ашаглан, буряад арадай түүхэ тодоруулха талаар тон ехэ оролдолго гаргаһан юм.

Байгалай оршондохи нютагай нэрэнүүдэй уг гарбал тодоруулхын тулада эрдэмтэн Буряад Республикын болбол Эрхүү можын газар уһанай найман зуугаад нэрэ хаража үзөө /Л.Д.Шагдаров. Буряад үнэн, 10.03.95/.

12. Энэ текстые уншаад, шэнэ үгэнүүд хэр зохидоор буряад хэлэлгэдэ тааранаб гэжэ бодомжологты.

1) Үмсэлэлгын чегүүд бултанда хүртэхэ. Россин нөөсэлгын банкын мэргэжэлтэдэй мэдээнүүдэй ёһоор, энэ үнэтэ сэнтэй саарһа абаха эрхэтэй хүнүүдэй дундаһаа республикын 120 гаран миллион ажаһуугшад ваучернуудые абанхай /Буряад үнэн, 31.12.92/.

2) Мүнөө үедэ буряад үндэһэтэнэй номой сан үндэһэн хэблэлэй бүхы репертуар /буряад хэлэн дээрэ хэблэгдэһэн зохёолнууд/ хадагалдаг газар байхаһаа гадна национальна болон хизаар ороноо шэнжэлэлгын зохёолой дипозитариин үүргэ дүүргэнэ.../Буряад үнэн/

3) Эндэмнай шэнэ номуудтай танилсалга - презентацинууд саг үргэлжэ эмхидхэгдэдэг болонхой /Буряад үнэн/.

13. Доро үгтэһэн хэһэгүүд соо ород хэлэнһээ калькын аргаар бии болоһон холбуулалнууд хэр зүйтэйб?

1) Экономикын холын ерээдүйе бэшэшье хаа, үглөөдэрэй байдалые долларай «һүрэлгэнүүдые» тухайлха мэдэрхэ шэди баһа хэрэгтэй ха /Буряад үнэн, 19.11.94/

2) Хирэ болоод лэ, «Молодёжь Бурятии» һониной хуудалануудта элдэб «шарамал» баримтануудтай материалнууд толилогдожо байдаг /Буряад үнэн, 31.08.95/.

3) 12 жэлэй урда США-гай президент Рейган «Одото дайнай» программа гэдэгы тунхаглаад, тэрэниие бээлүүлхэ хэрэгтэ үнгэрһэн жэлнүүдтэ 6 миллиард доллар гаргашалагдабашье, Холбоото Штадуудай дээгүүр «Лазерна бүрхөөг» байгуулагдаагүй һэн /Буряад үнэн, 10.03.95/.

14. Һургуулидатнай гү, али Эрхүү хотодо үнгэргэгдэһэн ямар нэгэн научна гү, али соёл культурада хабаатай гү, али спортдо хабаатай элдэб янзын хэмжээ ябуулганууд тухай тобшоһон статья, зураглал бэшэжэ, «Буряад үнэн», «Усть-Ордын үнэн» газетэдэ толилуулагты.

15. Научна конференцидэ буряад хэлэн дээрэ хэлэ шэнжэлгээр гү, али уран зохёол шэнжэлгээр элидхэл хэгты.

16. Нэгэ буряад арадай түүхэдэ, соёлдо, эрдэм болбосоролдо ехэ үүргэ дүүргэһэн гү, али ехэ нүлөө үзүүлһэн хүн тухай, тэрэнэй ажаябуулга тухай очерк бэшэгты.

17. Агууехэ эсэгын дайнда хабаадаһан хүн тухай очерк бэшэгты.

18. Ямар нэгэн уршагта ябадал тухай шог ёгто рассказ зохёожо үзэгты.

19. Тойроод боложо байһан хүндэ харша, буруу, муу юумэн тухай өөрынгөө һанамжануудаа бэшэхэдээ, шүүмжэлэл хэхые оролдогты. Энээнээ фельетоной ёһо гуримаар зохёожо туршагты.

20. Ород хэлэнһээ буряад хэлэндэ оршуулагты.

Русские, как известно, встретились с бурятами в конце 20-х годов XVII века, после чего в течение трёх десятков лет было фактически завершено присоединение разных групп бурят Восточной Сибири к Российскому государству. Следовательно, эти события произошли более 320-350 лет тому назад.

Но языковое контактирование русских и бурят уместно было бы датировать не столько этим временем, сколько временем более массового заселения территории Добайкаля и Забайкалья русскими.

21. Буряад хэлэнһээ ород хэлэндэ оршуулаха.

1) Бальшаг газар бахадаа найхан. 2) Баригдаагүй загаһые баггүй ехэ гэдэг. 3) Худагай уһанда загаһан үгы, хуурай модондо набшаһан үгы. 4) Хулда шу-буун хара луугай аманһаа алдууржа гараад, хаан гаруудин хюмһанда оробо. 5) Тэмээн гоногороо мэдэхгүй, тэнэг муугаа мэдэхгүй. 6) Тэрэньше - тэрэ, тэхэньше - ямаан. 7) Урид ургаһан шэхэнһээ хойно ургаһан эбэр хурса.

IV ХЭШЭЭЛ. Хэлэлгын тодо байдал

Литература

Шагдаров Л.Д. Становление литературных норм бурятского языка в советскую эпоху. Улан-Удэ, 1967.

Даабари

1. Удаадахи асуудалнуудта харюусагты.

1) Хэлэлгын тодо байдал гэшэ болбосорһон хэлэлгын шанар шэнжэ гэжэ тодорхойлогты.

2) Хэлэлгын тодо байхын тула ямар болзоо байха ёһотойб?

2. Доро үгтэһэн мэдүүлэлнүүд соо ямар алдуунууд байнаб, заһагты.

1) Голой эрьедэ, пляж дээрэ, зон улам олон байна. 2) Гэр соонь зүдэрүү муухай, нобшо ноохойдоо дарагдашаһан, томо хоорбонууд харагдана. 3) Би педагогическа практикаа Ага нютагтаа гарахынгаа үедэ - феврилиин найманһаа мартын найман болотор - иимэ һонинуудые дуулаашьеб, өөрөө хараашьеб, нэгэ тэды һонинуудые өөр дээрээ үзөөшьеб. 4) Һара бүри жаахан хүүгэдэй конкурс "Хонгёохон аялганууд" гэжэ үнгэргэгдэнэ. Тэрээндэ элдэб гоё буряад, ород, ондоо хэлэн дээрэшье дуу дуулажа, арбан балл абаа һаа, финалда ороод, баһа финалда хабаадаад сопернигуудаа илаа һаа, диилэхэ. 5) Заа, тиигээд нэгэхэн һара соо иимэ һонинууд болоол даа. 6) Дайн тухай ном, радио, газетэ сооһоо мэдэһэн залуу хүбүүд гартаа түрүүшынхиеэ буу барижа, дайсанаа хүсэд мэдэнгүй байһан байха. 7) Хара гүрөөһэн, доргон, зумбараа г.м. амитад наранда нюргаа таашаан шаража, сэдхэлээ тэниилгэн һуняана.

3. Ч.Цыдендамбаевай зохёолой гол геройн бэшэһэн "Рецензи" соо ямар таарамжагүй зүйлнүүдые ойлгонобта? Уран зохёолшо ямар зорилготойгоор иимэ зохёол бэшүүлнэб?

Рецензи

Манай уншаһан зохёол дотороо зарим нэгэ дутагдалтайшые хаа, һонирхол ехэтэй хүдэлмэри болоһон байна.

Автор хадаа ехэл оролдожо, нилээн ехэ сагаа баража, ехэл олон үдэр һуужа, гайхалтай ехэ, магтаалтай ехэ ажал хээ гээшэ.

Авторай иимэ ехэ тэсэбэри хэшээл гаргажа ажаллаһан энэ эпопей зохёолдо ехэл наринаар хандаха уялгатайбди.

4. Удаадахи холбуулалнуудай зүб бурууе сэгнэгты.

Хүгшэн наһажаал хүн, дурасхаалай хүшөө, мүнөөдэрэй үдэр, һайн гоё, шухала гол удха, практическа дүй дүршэл, байдал газарай хаяг, ажабайдалай намтар, түрүүшын дебют, залуу хүбүүн, сэбэр дангина, үзэл үзэхэ.

5. Алдуунуудыень ологты.

1) Гэбэшье ногооной үзэгдэхэ саг үшөө болоодүй. 2) Эгээл энэ үедэ айхабтар хохидол түймэр болоно. 3) Энэ үедэ ой соо түймэрнүүд һэдэдэг.

2) «Үнэн хадаа манай урдаа хараха, уладаа няаха зөөримнай, хүхэлтэмнай» /Буряад үнэн, 19.11.94/

3) Хэдэрэлдэһэн моринииньшые хэмдээ орожо, баймга бүншэн соёржо ерэбэ. «Хазагайе халюун хүбөөлэн гоёодог юм» гэжэ дэмы хэлэгдээгүй хаям даа... Шэнэ юумэн гээшэ түрүүшээр түбэгтэй, ябан ошон яһала мүлигдэжэ, гурим дүримдөө ородог гээшэ /Буряад үнэн, 03.04.96/.

4) Сагай эрилтэтэй зохилдомо эгүүргые фермер бүхэнэй дааха гээшэ бэрхэтэй /Буряад үнэн, 02.11.94/.

5) Нүгөө талаараа наймаан найман хүлтэй гэдэгтэл гү, али худалдажа абаһан дагадха адуунайнгаа шүдэ хара гэдэгтэл хүйхэр жүүлигүүдэйшые, финансова хонжоо наймаашадай хуймаата хэлсээнэй гарташые акцинууд орожо болохо юм /Буряад үнэн, 05.10.94/.

V ХЭШЭЭЛ. Хэлэлгын зүй тогтоолтой байдал (логичность)

Даабари

1. Удаадахи асуудалнуудта харюусагты.

- 1) Ямар хэлэлгье логично, зүйтэй гэдэг бэ?
- 2) Яагаа хаа хэлэлгэ логично болохоб?
- 3) Юунһээ боложо логическа алдуу бии болодог бэ?

2. Доро үгтэһэн мэдүүлэлнүүд соохи логическа алдуунуудые заһагты.

1) үбэл үнгэржэ хабар ерэдэг. Энэ сагай ерэхэдэ газаа дулаан боложо, хүнүүдэй досоош дулаан болодог гэжэ ханадагби. Жаахан хүүгэд бүхы үдэрөөрөө газаа наадажа хүхюутэй ябадаг. Байгаали һэридэг. Энэ үедэ гоё юумэн байхагүй. Газаа шабар, үдэртөө дулаан, хүнндөө хүйтэн. Минии нюта-гайшуул үдэшэ бүри пеэшээ түлижэ байдаг даа.

2) Нэгэдэхээр, тон шухала һонин гэхэдэ - багшанарай, врачуудай г.м. һайндэр гэхэдэ гэмтэй бэшэ - хахад жэлэй зарплатынь үгөө.

3) үбэлынь хүшэр хүндэ, үглөө үдэшэ жабартай байна.

4) Газаа саһан гэдэнэ, мүйһэн.

5) Хюруу унаха, ногоон ургаха үшөө үдыхэн байна.

6) «Мүнөөдэр эрдэм наука шэнжэлээд, үглөөдэрынь уһанай бааржа ашажа болоно» - гэжэ хэлсэдэг. Энэмнай хадаа, ямаршые ажалһаа айхагүй, ямаршые ажал муухай гэжэ байдаггүй гэхэн удхатай.

7) Нүгөө талаһаа болоходо, хэндэ хэрэгтэй дайн болоно гээшэб?

Энэ дайнһаа ямаршые ашаг гарахыень олон лэ хүнүүд мэдээгүй байһан байха.

8) Уран зохёолшоной зохёохы замай табин жэлэй оёе олониитэ тэмдэглэхээ үргэнөөр бэлдэжэ байна.

9) Амаралтын эхилхэдэ, студентнэр түрэлхидтөө ошобо: тэдэнь тэдэнээ һайн амараа гэжэ хүлээжэ ядан байба.

VI ХЭШЭЭЛ. Уран хурса хэлэлгэ

Литература

Лексико-грамматическое исследование бурятского языка. Улан-Удэ, 1993

Лексико-фразеологическое своеобразие бурятского языка. Улан-Удэ, 1985

Даабари.

1. Удаадахи асуудалнуудта харюусагты.

1) Ямар хэлэлгье уран хурса гэдэг бэ?

2) Ямар аргууд хэлэлгье уран хурса найруулгатай болгоноб?

3) «Уран хурса хэлэлгэ» гэхэн ойлгосын бүридэлдэ ородог эмоциональность, экспрессивность, образность гэхэн компонентнуудыг тайлбарилгаты.

4) Хүнэй уран хурса хэлэлгэ ямар болзооһоо дулдыданаб?

2. Д.Улзытуевай шүлэгэй хэһэг сооһоо найруулгыень уран хурса болгодог хэлэнэй аргуудыг илгэгты (стилистическэ удха шанартай үгэнүүд, троп г.м.).

Байгални, байгаалиин хүлдэ,
Байгални, саһата Сибириин нюдэн,
Байгални, арадайм тунгалаг ухаан,
Байгални, арадайм баян сэдхэл,
Бараалхажа байнаб шамаяа,
Байгални, маһалзыш,
Бараан хара шарайгаа хобхолыш,
Шинии тэнгэри аал, энэ тэнгэри?
Шинии тэнгэри номин бэшэ аал?
Элшэн хүбүүншни
Энэ бусажа ерээд,
Эльгээ хүмэрюулэн
Элидхэжэ байнал.
Амарагни!
Нюдэншни - ногоони һайхан нюдэн бэлэйл,
Уралшни - үлир мэтэ аад, дуугай үсэд бэлэйл
Нидхэшни - нийдэхээ забдаһан хараасгайдал бэлэй.
Амарагни!
Тэнгэрийн сэнхир мандал зүһэн,
Тэрэ һайхан нюдеш һиилэхэмни аа гү,
Урасхал сэгээн уһан дээрэ
Уян сагаан бэееш зурахамни аа гү,
Улааганын амтан шүүһээр али,
Уралыеш буйлуулан бүтээгээд али,
Замбиин ирагуу аялга дуудан,
Залуухан сэдхэлээр һэргээхэмни аа гү?
Үгы даа,
Хэлбыгшэ юртэмсын уудамшыг хаа,
Хэмэлхэн заяанайнь олоншыг хаа,
Хэтэдээ шамайг бэдэрээшыг хаа,
Хэзээдэш, хаанаш олохогүйб даа...

3. Ж.Балданжабоной шүлэгэй гол тональность тэмдэглэгты, яагаад тэрэ бии болоноб?

Дугардаан

Ахай Дамбын Дугардаан
Архиин тулам болошонхой.
Аяар холо ябахадань
Ахир үнэр гуташанхай.

Һогтуу галзуу бэеэрээ
Хүнэй хани бэшэлши.
Хүбүүн бээ хайрлыш даа,
Хүнэй үгэ дуулыш даа.

Пэй, пэй, пэй, Дугардаан,
Һогтуул байнаш, Дугардаан.

Баабай Дамбын Дугардаан
Водкын үнэр болошонхой
Булай холуур ябахадань
Бузар үнэр гуташанхай.

4. Доро үгтэһэн Ц.Д.Дондоковагай статьягай хэһэгэй хэлэн тухай юу хэлэхэ байнабта?

Залита залуу нүхэдни

Нүхэд олоншые хаа, тусгаар нүхэд байха, тэдэ доторойш «орон» соо ороод, хамаагүй өөрын хүн болоод байдаг ха юм. Иимэ хүн хадаа хүн бүхэндэ абтасатай түрүүшээр нюдэндэ урин, байн байн сэдхэлдэ урин болошодог байна бшуу. Эгээл иимэ хүнүүдэй нэгэн болохо Дондок Улзытуев басагадай нюдэ буляа гэмэ сэбэр һайхан шарайтай даа, сагаан шдэ сайбалзуулаад энеэн гэхэдэнь, энеэнгүй байхаар бэшэ, уран яряндань дуура дуураһаар, үүр сайтар һуубалш, эсэхэгүйш. Хай даа, зарим-зарим шүлэгүүдын, залитайхан үгэнүүдын энэ мэтын энеэдэ нааданһаа эршэ абадаг байжа болоо.

Таниха, танихагүйшые хүнүүд шүлэгүүдын уншаад : »Үгы даа, энэ залууеш үнинэй таниха байшабалби, минии ябаһан газараар хуу ябаһан, минии хараһан юумые хуу хараһан байнал!» - гэжэшые магадгүй. Тиимэ байха ёһотойл даа, иимэл хадаа үнэхөөр лэ эльгэ зүрхөөрөө, ёһотойл хэмэл бэшэ, зүрхэ сэдхэлтэй уран бэлигтэн болоно бшуу. Тиимэ даа, энэ поэднай Бурядаимнай уран үгын мэргэжэлтэнүүдэй эрхимүүдэй нэгэн болоно даа. Иимэ хүнүүднай олон байха бүрээ Бурядайнгаа юрэнхы хүгжэлтын бадаржа, ургажа байһые харуулжа байхадаа, үе сагайнгаа үүргэ, тудаад бууһан харюусалгата үүргэ дүүргэжэ шадаһыень харуулхадаа, арад зоной омогорхол болоходоо, Бурядайнгаа нюур шарай «иимэлби даа, харагты, шэртэгты!» гэжэ байхадаа бултанаймнай омогорхохо нюур шарай ха юм даа.

5. Эндэ авторай хандалга ямар аргуудаар гаранаб?

1) Наймаанай ноён айхабтар налбагар, хайша хайшаа бүхэли метр гэхээр сагаан пулаад гаргаад, даншье хаа халзан, яаха аргагүй, бүришье хаа балдаган халзан толгойгоо аршажархиба. Ехэ ноёной ялан тархиин орой ялбагар дээрээ бүри ялбагар болошобо. Гэрэлэй орондо хүнэй нюураа хараад, хахалаа хюнажа байхаар. Ноёной толгой биллиардын яһан монсуудай шэнги мүрэ мүндэгэр... «Энэ ноёной тархиин оройдо ехэл мэхэтэй шуран хүн ганса монсогор горох нэгэ секунда соо тогтоогоод байлгажа шадахал ха», - гэжэ манай поэт ханаадхиба. Һанаан согоо шүлэг зохёоходоно:

Яашагүйхэн мүнсэгэр

Ялан шарахан толгойтой,

Ямбатай ноёной хасарынь

Яатараа таргалаа гээшэб даа! /Ч.Цыдендамбаев. Холо ойрын түрэлнүүд/.

2) Энэмнай наран сэсэгһээшье, зугын балһаашье, дабдяа нямняһаашье, үндэгэнэй шараһаашье шара, яаха хээхэ аргагүй шара самсатай поэт юм. Сэлмэг үдэр энэ поэдэй ойро байхадаа, улаан наранһаа һаргаһандал, самсын туяа гэрэлһээ ёлгоодожо һохор болошохоор. Энэмнай тон иимэл самса үмдэжэрхиһэн шалхагар улаан хасартай поэт юм. Энэ поэднай һамгагүй. Һамгагүй мүртөө һалгайбша. Хамаг шүлэгүүдээ зүүн гараараа бэшэдэг. Алтанхан самсынгаа шагтын таһараа хаа, һалгай гараараа хададаг /Ч.Цыдендамбаев. Холо ойрын түрэлнүүд/.

4. Б.Мунгоновой «Харьялан урдаа Хёлгомнай» романай хэһэг уншаад, уран дүршэлэл бии болгодог аргууды тэмдэглэгты.

Үбһэшэдэй байрлаһан Боори гэжэ нютаг ехэл гоё газар даа. Баруун тээгүүрнь тээ саахануур үргэлжэ ханатаһан, элдэб янзын модотой ой. Зунай шатама халуунда, үбэлэй сиидэгэр шэмэрүүн хүйтэндэ нөөхил сэл ногоон шэлбүүһэтэй, пагсагар бүдүүн арьялаа гү, али үндэр нарин хондообо нарһадшье, хара ногоон намиргаяа доошонь эльбээргэтүүлһэн, шобхо хурса оройтой хасууринуудшье, шэбэнэлдэн һууһан наһажаал тарган һамгадтал, алсагар бүдүүн аад, набтаршаг маяа хуһануудшье эндэ ургадаг, үдэшэ үглөөнэй һэбшээндэ дабирхайлиг набшаһаяа намилзуулан байдаг. Тэдэнэй дундуур жэрбэгэс гэтэр сэхэ өөдөө харбаһан нариихан сагаан, үндэрхэн хуһанууд аялдар зулгыһын аад, залуухан дан хөөрхэн басагад бэрээдтэл, һөөл алярхуу янзатайгаар харагдахадал гэхэ. Энэ нөөхи ягаа улаахан тэрэнгиэ яжа мартажа болохоб. Тэрэнги энэ ойн оёороор, бүдүүрхүү томо нарһадай хормойе шүүрэжэ, зай забһаргүйгөөр хүрмэлдэн ургашанхай. Хабартаа тэрэнгийн һалбархада, баруун ой соо үргэлжэ ягаараад, айхабтар гоё болошодог.

Иимэ үедэ тэндэ ябаа хаа, аргагүй хоншуухан, хамар гэжэгэнэмэ һайхан үнэр анхилан байдаг. Үшөө тиигээд булхагар ногоон олбог дээгүүр худхалда-

шаһан арса, нэрһэнэй эшэнүүдшье баһал өөрынгөө шадамар хангалтама байхан үнэрөө дэлгээлсэдэг. Энэ ой үбэлдөө нэхы саһан малгайгаа углажархёод, сэн бүүг, уурал хаарал болошоод, зунайхиаашье дутуугүй, баһал гоё байдаг даа.

7. «Цыремпил» гэжэ туужа соо Х.Намсараев яажа уран дүршэлэлөө гарга-наб?

Энэ тортог болоһон һэеы гэрэй туурга шэнги үргэлжэ хаяаран харлажа байһан хадануудай саанаһаа, дүүрэн улаан шарайтай эдир бугжагар хүбүүнэй энэ хүнийн нааданда гэжэ дабхи дабхиһаар бултайһан шэнги, арбан зургаанай һара хүхэ сэнхир огторгойн тооно өөдэ хөөрэн дэгдэнэ. Тэрэ үдэшэ Хэжэнгэ гол юушье мэдээгүй, ханаа амархан, һарын толондо сагаан мүнгэлиг хашарһаа миралзуулан, номгохон зөөлэхэн урадхалаа Байгал далайда түлхин түлхин байна. Үе үе «гүли... гүли... гүл...гүл...» гэжэ аяшарһан ядарһан амитанайсэдь-хэл ханаанда амтатай һэрюухэн мэтэ соностоно.

Энэ нютагай элдин хонгор дайдада шүлһөө татаад, гэтэжэ маряажа хэбтэһэн томо хара абаахай шэнги, түхэрээн хорёонуудай дунда ехэ ехэ буусанууд бар-байлдажа харлажа харагдана.

8. Ямар аргаар доро үгтэһэн текстнүүд уран хурса болоноб?

1) «Шэнэ хамуур шэнээр хамаха» гэдэг ёһоор, хүтэлбэрилэгшэд тон зүбөөр ажалаа эхилээ гэжэ нютагай зоной олонхинь тэмдэглэнэ.

2) Хэрбээ энэ минии бэшэһэн статья арбаад жэлэй саана КГБ-гэй гарта ороо һаа, би, юрэдөө, Колымада шархья хатааха байгаа.

3) Зай гэжэ, иигээд лэ энэ хөөрэлдөөгөө «шараһан мяхан халуун дээрээ, шашаг үгэ һонин дээрээ» гэн алдан, буряад суута шүлэгшэ, манай угсаатанай булжамуур ябаһан Дондок Аюшеевич Улзытуевай нэрэ Саяан уулын мүнхэ саһан мэтэ, Байгал далайн болор тунгалаг уһан мэтэ, хоншуухан санзайта бу-ряад үнэрөө хэзээдэшье алдаагүй, сэдьхэл зүрхыемнай саһаа сагта баярлуул-хань болтогой гээд, баһа нэгэ найруулгаарнь дүүргэе даа.

9. Хэлэлгын уран хурсые эбдэһэн ушарнуудые заагты, ямар шалтагаанһаа эдэ алдуунууд бии болоноб гэжэ һанамжаяа хэлэгты.

1) Тала майлаар набшаһата сагаан хуһануудай гүлгэлжэ эхилхэдэ, ургы сэсэгүүдэй задаран аятайхан хангал асархада, түрүүшын ногооной ногоорон бултайхада, хэсүү гоё даа.

2) Балжан Гарма амтатайгаар унтана.

3) Үндэр хадын оройдо һара амаржа байһан шэнги харагдана.

Һүни саб сагаан, дулаан, амтатайхан үнэр мойһонһоо гаража байна. Би яһала дуратайб энэ үедэ.

VII ХЭШЭЭЛ. ХЭЛЭЛГЫН СЭБЭР БАЙДАЛ.

Даабари.

1. Асуудалнуудта харюусагты.

- 1) Ямар хэлэлгые «сэбэр» гэнэб?
- 2) Хэлэлгэ буртаглалгын үндэһэн юун бэ?
- 3) Юундэ нютаг хэлэн ба литературна хэлэн хоёрые илгаха хэрэгтэйб?
- 4) Хари хэлэнэй үгэнүүдые хэрэглэлгэ, тэдэнэй хэлэлгэдэ дүүргэдэг үүргэ ямар бэ?
- 5) Ара үгэнүүд, хараалай, доромжолһон үгэнүүд г.м. ямар зорилготойгоор хэрэглэгдэнэб?

2. Диалектын үгэнүүдые илгагты, ямар ушартань зүб хэрэглэгдэнэб, ямар ушартань хэрэглэгдээгүй хаа дээрэ байнаб гэжэ тодорхойлогты.

1) Хэды уһан
Оһоор уруудаад,
Ангарада орооб?
Гэдэргээ урдахагүй!
Хэды жэлнүүд
хатаран арляад,
Анханай болооб?
Һөөргөө тэхэрихэгүй!
Д.Мадасон | 2) Эльгэ нимгэн эхэ Буряад,
Эршээ нэмээн, далаа дэбиинш.
Ажал дээрээ хүсөө ухраад,
Алас холы зорин дабыш
В.Петонов |
|--|--|

3) -Халтагай һара соо басагамнай хүүр хэлээгүй аад, танай ороходо үгэтэй болобо. Ой ухааниинь һэргэжэ солоохой оробо /Тороевой онтохонууд. Н.А.Очиров мүнөөнэй литературна буряад хэлэндэ оруулба/.

4) Потапычай хөөрэхые дуулахадаа эльгэ хатабаб. Энэ хирэдэ өөһөн цигар-каая орёохо һанаатай тамхияа бэдэржэ, халааһаяа ханамжатайгаар гүбижэ байба /А.Тириков. С.Елаевай оршуулга/.

5) «Горхо үзэнгүй гуталаа бү тайла, гуужамар үзэнгүй гулда бү заһа»
/Х.Намсараев. Суглуулагдамал зохёолнууд. 2 боти, 10 н./.

6) Үүсэ үбһэ дутаагүй, унахатай, һаахатай, зоной алдаар поглихон һуужа байдаг хүн гээшэ бээб / Х.Намсараев. 5 боти, 15 н./.

7) Хойто үглөөниинь хүнэй танимаар бэшэ болоһонхоон хоёр хүйхэрнүүд түмэр янданайнгаа хоёр бээдэ доошоо харашоод һуугаа һэн / В.Халхуев. Гүрэмэл ташуур, 109 н./.

8) Мошхоон ойро зуура бодолгото эзэлэгдэн байтараа, нэнэ хониёо асаржа алаад, гологой соонь шуһыень шудхажа, һамганайнгаа һуга доро самса со-

онь барижа уяба. Тиигээд зартагай модо бэлдэжэ, өөрынгөө үрөөһэн хүлые хабалжа уяба / В.Халхуев, баһал тэндэ/.

- 9) Хүлэр сагаан тобшотнай,
Хүзүүн дундаа бата байхал.
Хуушанай түүхэ гулидхаһантнай
Хамаг зондоо мүнхэ байхал /В.Петонов/.

3. Аман хэлэлгын буртаглаһан байдал ажаглаад, үгтэһэн жэшээнүүдые сэбэр буряад хэлэлгын шэнжэтэй болгогты.

- 1) Иимэ юумээр заниматься болодог байгаа хаа болохол байгаа ха.
- 2) Сраза ошоо хаа дээрэ.
- 3) Кругом хуу тойроод ой гү?
- 4) Яһала һаяын видтэй, моодно.
- 5) Хэзээ экзаменаа сдаваалхабши?
- 6) Хайшан гэжэ энэ деградаци болоно хаб?
- 7) Тиигээд нэгэ юртын хажууда ерэбэ.

4. Газетын хэлэнһээ абтаһан хэнэгүүд соохи хари хэлэнэй үгэнүүдые буряад үгэнүүдээр хэлгүүлэгты.

1) Финляндийн промышленность хадаа гол түлэб энэ сырьё дээрэ базировалагдана... / Буряад үнэн, 03.01.1940 /.

2) Буряад-Монголой уран һайханай творческие демонстрацилга /04.01.1940/.

3) Энэ толотомо илалта болбол миллионно малын ажалай энтузиазмын творческо инициативын угааехэ дэбжэлтын ашаар, социалистическэ соревнованиин бүринтүгэс хүсэтэй ашаар туйлагдаһан байна /05.01.1940/.

4) Изобретательнууд, рационализаторнууд, техникэдэ новаторнууд болбол большевистскэ партиин ба Советскэ гүрэнэй тон ехэ анхаралые үзэнэ /15.01.1940/.

5. Эндэ ямар алдуу байнаб?

1) Манай республикын экономикодо тогтоһон байдал тухай үлүү булуу шашаһанай үлүү гэжэ һанагдана. Эндэ улам элээр үзэгдэжэ байһан уналгын үзэгдэлнүүдые гансал харуулаад, тэдэнэй хойшолонгууд тухай гансал тэмдэглээд олон ушарта гарашадаг байһамнай голхорол түрүүлнэ /Буряад үнэн, 15.09.94/.

6.Эндэ ямар алдуунууд байнаб?

1) Сэгээн хуһадай һүүдэртэ сэнгэн һуухада аятай. 2) Һамганиинь урдаһаань урин налгайгаар угтан ганирба. 3) «Бишни тугалаа тууха аад, мартаалби, - гэжэ ооголоод, бууса тээшээ гэшхэлшэбэ». 4) Полковник Мункуев граждан оборонын хүдэлмэриие шэнжэлээ. 5) Эгээ түрүүшын юу хэхэб? 6) ...буряад болгоходоо, оршуулхань хүшэр үгэнүүдтэй дайралдана. 7) ...багшынгаа хажуугаар Б.Хамаев хүгжэм дуугаар зохёоһоор. 8) Катя түрүүшээр «шанданган» болоод хамтын байрада маанадтай байдаг болоо. 9) ...Модон конькинуудые хүлнүүдтээ торгоод... 10) 8 угай аха захатан өөһэд өөһэдынгөө тугуудые үргэжэ... 11) Халзан... хүхэ улаан «саарһануудые» хармаанһаань гаргаад ... шэдэжэ оробо. 12) Японой үнгэтэ телевизор. 13) Эдээ хоолдо ямар хандасатайт? 14) Һайн болгоо һаань, Һайн һааб даа. 15) ...элдин Борьёогой хужарлиг һужада ниитын хүрэгүүдэй үсөөржэ... 16) Выставкын нээлгын үедэ. 17) Харланһаа тоонтотой профессор. 18) Делегадууд «Бурятия» гостиница бүридэлдэ абтаха. 19) Одесса хотодо эжымни дүү байдаг. 20) Иимэ жама бии гү? 21) Нэгэ хүгшөө олон хүүгэдтэй юм. Иимэ үндэр наһатай, буряад хэлээ мэдэхэшые һаа...

6. Доро үгтэһэн холбуулалнууд ба мэдүүлэлнүүд соохи буруу хэрэглэгдэһэн үгэнүүдые зүб болгогты.

1) Энэ мүнгэн «Россиин хотонууд» гэхэн бүлэһөө бүридэнэ. 2) Жасаһаа 30 миллион түхэриг хандиблаба. 3) Туйлалтануудые харуулһан хойноол үнгэрһэн сагые сүүдлэхэ эрхэ олохо ушартай. 4) Хайран мүнгээ худалшан жүүлигүүдтэ үгэжэрхёод... 5) Ханада обой саарһа яажа няахаб? 6) Ямаршые шатын һургуулида орохо гэбэл, үнөөхил «һаршаганууртнай» хэрэгтэй болохо. 7) Үри шэри жэлһээ жэлдэ ургажал байха... 8) ...түлбэринүүдэй хэмжээн «оодорон» дээшэлхэ... 9) Монголой габьяата артистнууд (каучугууд). 10) Энээниие мэдэжэ байгаашые һаа, хургануудайнгаа хоорондуур харана... 11) Түбэд хүдэлөөнэй гурбан ёһонууд гэбэл... 12) ...малгайнуудые буляана... 13) Правительстводо этигэлээ бараһан тухайдаа мэдүүлхэ. 14) Энэ ургамал тон ехээр малтан абтагдаад... 15) Һүүлэй жэлнүүдтэ буряад хэлээрээ, бэшэгээрээ... хэшээлээ ябуулна ха юм. 16) Газетэмнай... хори яряанай хэлээр бэшэгдэнэ (Б.Ж.Будаевай жэшээнүүд).

7. Доро үгтэһэн холбуулалнууд ба мэдүүлэлнүүд соохи алдуунуудые заһажа бэшэгты.

1) ...батареигэй уһанай тэһэрхэдэ; 2) бууза эдихэ дураа хүрэбэл, тогоошод бэлдэхэ; 3) дүршэл багатай хадаа энэ һуралсал намда тон туһатай; 4) урматайгаар бэшээ һаа, бэхэнь удаан хүрэхэ; 5) колледжын эгээл түрүүлэн дүүргэгшэдэй ба-

яр ёһолол; 6) Манай республикын һургуулинуудай 70 процент һурагшадынь зөөри багатай.

Литература

- Амоголонов Д.Д. Современный бурятский язык. Улан-Удэ, 1958.
- Балдуева Л.М. Особенности языка основных жанров современной бурятской газеты (на материале газеты «Буряад үнэн»). Автореф. на соискан уч. степ. канд. филол. наук. Улан-Удэ, 2000
- Березин Ф.М., Головин Б.Н. Общее языкознание. Москва, 1979
- Бертагаев Т.А., Цыдендамбаев Ц.Б. Грамматика бурятского языка. М., 1962
- Бертагаев Т.А. Сочетания слов и современная терминология. Москва, 1971
- Будаев Ц.Б., Бураев И.Д. Бурятский язык. Улан-Удэ, 1972
- Будаев Ц.Б. Бурятские диалекты. Новосибирск, 1992
- Будаев Ц.Б. Буряад хэлэн: абяануудые, үгэнүүдые үзэлгэ. Улан-Удэ, 1998
- Буряад бэшэгэй дүрим ба словарь. Улан-Удэ, 1962
- Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания. М., 1955. № 1
- Винокур Т.Г. Закономерности стилистического использования языковых единиц. Москва, 1980
- Голуб И.Б. Розенталь Д.Э. Секреты хорошей речи. Москва, 1993
- Грамматика бурятского языка. Фонетика и морфология. Москва, 1962
- Дондуков У.-Ж.Ш. Влияние русского языка на развитие и обогащение лексического состава бурятского языка. Улан-Удэ, 1974
- Доржиев Д.Д. Старобурятский язык. Улан-Удэ, 1992
- Доржиев Д.Д., Шагдаров Л.Д. Буряад хэлэн. Улан-Удэ, 1987
- Дугаров Н.Б. Лексические синонимы в современном бурятском литературном языке. М., 1978.
- Дырхеева Г.А., Будаев Б.Ж., Бажеева Т.П. Бурятский язык. Современное состояние (социолингвистический аспект). Улан-Удэ, 1999
- Кожина М.Н. Стилистика русского языка. Москва, 1993
- Раднаев Э.Р. Буряад хэлэнэй фонетикэ. Улан-Удэ, 1989
- Раднаев Э.Р. Буряад хэлэнэй орфоэпи. Улан-Удэ, 1989
- Солганик Г.Я. Лексика газеты. Москва, 1981
- Стилистика и лексикология бурятского языка. Улан-Удэ, 1972
- Хамгашалов А.М. Опыт исследования бурят-монгольского стихосложения. Улан-Удэ, 1940
- Цыденжапов Ш.Р. Научные основы преподавания бурятской фразеологии в школе. Улан-Удэ, 1989
- Цыдыпов Ц.Ц. Буряад хэлэнэй морфологи. Улан-Удэ, 1988
- Цыдыпов Ц.Ц. Буряад хэлэнэй синтаксис. Улан-Удэ, 1985
- Шагдаров Л.Д. Функционально-стилистическая дифференциация бурятского языка. Улан-Удэ, 1974
- Шагдаров Л.Д. Становление норм бурятского литературного языка в советскую эпоху. Улан-Удэ, 1973
- Шагдаров Л.Д. Буряад хэлэн. Синтаксис. Улан-Удэ, 1986

Гаршаг

Оршол	3
Буряад хэлэнэй стильнүүд, тэдэнэй илгарал	4
Яряанай стиль	5
Ниитэ-публицистическэ стиль	9
Хэрэг ябуулгын стиль	14
Уран найханай стиль	17
Эрдэм һуралсалай стиль	21
Хэлэлгын зүб байдал	
Зүб бэшэлгын гол дүримүүд	23
үгэнүүдые зүб хэрэглэлгэ	
Юумэнэй нэрэнүүдые зүб хэрэглэлгэ	24
Тэмдэгэй нэрэнүүдые зүб хэрэглэлгэ	25
Тоогой нэрэнүүдые зүб хэрэглэлгэ	25
Түлөөнэй үгэнүүдые зүб хэрэглэлгэ	26
Глагол зүб хэрэглэлгэ	26
Зүб үгүүлбэри	27
Тодо хэлэлгэ	29
Хэлэлгын логичность	36
Уран хурса хэлэлгэ	42
Хэшээлнүүд	
Хэлэлгын функциональна найруулганууд	52
Элдэб янзын найруулгада үгэнүүдые хэрэглэлгэ	58
Эмоционально-экспрессивнэ лексикэ	61
Хэлэлгын зүб байдал	63
Хэлэлгын тодо тогтоолтой байдал	68
Хэлэлгын зүй тогтоолтой байдал	69
Уран хурса хэлэлгэ	70
Хэлэлгын сэбэр байдал	75
Литература	79

Учебное издание

Тагарова Татьяна Бороевна

Основы культуры бурятской речи и стилистики